प्रस्तावना.

पहिला भाग नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे. वाचकांना तो आवडला असें वाटल्यावरून हा दुसरा भाग प्रसिद्ध करण्यास उमेद आली. या भागांत सुंदरी, हंस आणि राजा वसंतसेन यांच्या दुसऱ्या जन्मांत काय काय झालें तें सांगण्यांत आलें आहे. हें पुस्तक मूळ हिंदी भाषेंतल्या एका पुस्तकावरून तयार केल्याचें पहिल्या भागाच्या प्रस्तावनेंत सांगितलेंच आहे. मूळ पुस्तकाचा दुसरा भाग अगदीं निराळ्या प्रकारचा आहे. त्यांत शृंगार इतका ओतप्रोत भरला आहे कीं, कोठें कोठें त्याला अगदीं दिगंबरत्व आल्यामुळें समंजस वाचकांना त्याचा कंटाळा आल्यावांचून राहणार नाहीं, असें होतें तथापि या भागांतील संविधानक मूळाला सोडून नाहीं. एकंदरींत पहिल्या भागाप्रमाणेंच हाही मूळाला धरूनच तयार करण्यांत आला आहे. या भागांतल्या कथानकांतील पात्रांचीं नांवें व त्यांचीं स्थळें मूळ पुस्तकांत आहेत त्याप्रमाणेंच घेतलीं असून मूळाला धरून चालतां आलें तितकें चालून कथेचा परिणाम मूळाशीं मिळविला आहे.

मूळांत नायक आणि नायिका यांच्या शृंगारचेष्टा पुष्कळ वणर्न केल्या आहेत, पण आम्हीं त्यांचें येथें विशेष वर्णन केलें नाहीं. कारण, प्रथम भागांत त्या आल्याच आहेत. तेव्हां एकाच विकाराचें वारंवार—एकाच पुस्तकांत—वर्णन करणें ठीक नाहीं, म्हणून आम्हीं त्याला येथें विशेष स्थळ दिलें नाहीं. आपले शास्त्रकार जन्मांतर मानतात,

व जन्मांतरींचे संस्कार ऐहिक वर्तनाला कारणीभूत आहेत, असें ते प्रतिपादन करतात. तेव्हां त्या संस्कारांच्या प्राबल्यानें प्रेम, आवेश वगैरे मनोविकार किती जोरानें चालतात, हें यांत मुख्यत्वें दर्शविलें आहे. कित्येक लोकांचें—जाती कूळ वगैरेंच्या विरुद्ध आचरण असल्याचें दिसून येतें, त्याचेंही कारण जन्मांतरीय संस्कार, हें यावरून उत्तम प्रकारें सिद्ध होईल असें वाटतें.

या पुस्तकाचा हा दुसरा भाग वाचकांस सादर केला आहे. याचा आणखी एक भाग राहिला असून त्यांत हें पूर्ण होणार आहे. एवढीं अघोर कृत्यें करणाऱ्या राजा वसंतसेनानें आपला शेवट किती गोड केला आहे हें त्या भागांत येईल.

शेवटीं आमचे मित्रवर्य रा० रा० वासुदेव मोरेश्वर पोतदार यांनीं पहिल्या भागाप्रमाणें हाही भाग छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं विशेष उल्हास दाखविल्याबद्दल त्यांचे आभार प्रदर्शित केल्यावांचून राहवत नाहीं.

मुकाम मुंबई, पोर्तुगीज चर्च लाईन;
गिरगांव, घर नंबर २०.
ता० ८ मार्च सन १८८९ इ.

वा. शा. इ.

दुसरी आवृत्तिः—पहिली आवृत्ति खपून फार दिवस झाले. व लोकांच्या मागण्या फार येऊं लागल्यावरून ही दुसरी आवृत्ति चांगली तपासून पूर्वींप्रमाणें छापली आहे.

जानेवारी १९०८.

गोकुळ वासुदेव पोतदार.

सुंदरी आणि वसंतसेन.

भाग दुसरा.

पहिल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें हंस, सुंदरी, आणि राजा वसंतसेन या तिघांचाही देहांत झाला. पुढें गोरखनाथाच्या वराच्या प्रभावानें तो हंस मारवाडदेशांतील प्रसिद्ध नगरी पुष्करावती येथील पुष्पमित्र नामक राजाच्या चंद्रानना नामक पट्टराणीच्या उदरीं जन्मास आला. पुष्पमित्र राजास वृद्धापकाळ प्राप्त झाला तरी त्याला पुत्रमुखदर्शनाचा लाभ हा वेळपर्यंत घडला नव्हता, म्हणून तो फारच दुःखित होता. त्याची परम प्रिय स्त्री चंद्रानना इनें व राजा पुष्पमित्र ह्यानें शंकराची बहुत सेवा केली. तेणेंकरून भगवान् प्रसन्न होऊन त्यानें राजास स्वप्नांत दृष्टांत दिला व त्याप्रमाणें हंसरूपाचा त्याग करणारा तो तापस त्याच्या पोटीं—शुभ मुहूर्त नक्षत्रादिकांच्या योगावर—जन्मास आला. फार दिवस पुत्रमुखदर्शनाविषयीं तृषित झालेल्या राजास मुलगा झाल्याचें वर्तमान समजतांच मोठा आनंद होऊन त्यानें त्याचें जातकर्म केलें. ब्राह्मणादिकांस गायी, भूमी, द्रव्य, इत्यादि असंख्य दानें दिलीं. नगरांत जिकडे तिकडे उत्सवाची एकच गर्दी उडाली. संपूर्ण प्रजाजनांस परमानंद झाला. राजानें बाराव्या दिवशीं त्या पुत्राचें नामकरण केलें. त्या वेळीं ज्योतिःशास्त्रवेत्त्या ब्राह्मणांस बोलावून त्यांचा परम सत्कार करून मुलाचा ग्रह-नक्षत्रादिकांचा

योग कसा काय आहे? म्हणून राजानें प्रश्न केला. तेव्हां ब्राह्मणांनीं त्याची जन्मकुंडली पूर्वीं तयार केलीच होती. तीवरून निरनिराळ्या ग्रहांचीं फलें उत्तम असल्याचें राजास निवेदन केलें. व जो तूं बहुत दिवस मुला-विषयीं अगदीं निराश होऊन दुःखित झाला होतास त्या तुला आज या पुत्राच्या जन्मानें परमानंद प्राप्त झाला आहे, व दिवसेंदिवस त्याची वृद्धि होणार आहे; या क-रितां ह्या पुत्राचें "आनंदवर्धन" असें नांव ठेवावें म्हणून सांगितलें. राजासही ती गोष्ट मान्य झाली व त्यानें याप्र-माणें मोठ्या समारंभानें आनंदवर्धन असें नांव ठेविलें. तो शुक्लपक्षांतल्या चंद्राप्रमाणें प्रतिदिवशीं वाढूं लागून त्याला अवलोकन करणाऱ्या राजाचा आनंद दिवसें-दिवस वृद्धिंगत झाला.

हंसाप्रमाणें सुंदरीनेंही देहत्याग केला, हें पूर्वीं वर्णन केलेंच आहे. तीही त्याच पुष्करावती नगरींत पद्मगुप्त नामक एक मोठा धनाढ्य व कुलीन सावकार होता त्याच्या घरीं जन्मास आली. ह्या पद्मगुप्ताची आणि राजा पुष्पमित्राची अतिशय मैत्री होती. ते दोघेही अगदीं लहानपणापासून एकमेकांवर लोभ करीत असत व दोघांचें वयही एकसारखेंच होतें. राजा पुष्पमित्राप्रमाणें पद्मगुप्ता-लाही आपत्यलालनाचें सौख्य फार दिवस प्राप्त झालें नव्हतें. पण तो कांहींसा विरक्त असून गंभीर होता. यामुळें त्याला मूल नाहीं याचें राजाइतकें दुःख वाटत नव्हतें व तो त्याच्याकरितां देवाची प्रार्थना करीत नव्हता. उघडच आहे कीं, ह्या संसाराची क्षणभंगुरता व त्यांतील पांथसंयोगप्रमाणें असलेला आप्तजनांचा संयोग याचें खरें

स्वरूप ज्याच्या लक्षात आलें असेल त्याला त्यांचा संयोग आणि वियोग यांपासून हर्ष किंवा विषाद मुळींच होत नाहींत. पद्मगुप्त याप्रमाणें जरी विरक्त होता तरी तो आपल्या वैराग्याचें कधीं प्राकट्य करीत नसे. व जनरूढीप्रमाणें संतान नाहीं म्हणून आपणही दुःखी आहों असेंच लोकांस दाखवी. त्याची स्त्री सानुमती ही मात्र खरोखर नेहमीं फार दुःखी असे. तिला आपल्या पोटीं एक तरी मूल व्हावें अशी मोठी इच्छा होती. ती मुलाकरितां नेहमीं देवाची आराधना करीत असे. मुलगा नाहींतर नाहीं पण एखादी कन्या ~~तरी~~ व्हावी म्हणून वारंवार देवाची प्रार्थना करीत होती. तिनें मनोभावेंकरून पार्वतीची एकनिष्ठपणें सेवा केली, त्यामुळें प्रसन्न होऊन पार्वतीनें—'तुला एक कन्या होईल' म्हणून स्वप्नांत वरदान दिलें. व देवीच्या कृपेनें गर्भधारण होऊन नऊ मास परिपूर्ण होऊन ज्या दिवशीं राजा पुष्पमित्रास पुत्र झाला त्याच्या दहाव्या दिवशीं पद्मगुप्त सावकाराला एक कन्या झाली. पद्मगुप्तानें तिचे यथाविधि संस्कार करून बहुत दानधर्म केला. व जोतिष्यांकरवीं तिचा ग्रहयोग वगैरे पाहून "शशिप्रभा" असें तिचें नांव ठेविलें. तीही आपल्या आईबापांच्या लाडास पात्रभूत झाली होती. व चंद्रिकेप्रमाणें प्रतिदिवशीं तिच्या कला वृद्धिंगतच होत असून त्या कन्येच्या योगानें तिच्या आईबापांस फारच आनंद होत होता.

याप्रमाणें त्या उभयतां स्त्रीपुरुषांचा मारवाडदेशांत जन्म झाला. इकडे मालवदेशांत उज्जयिनी नगरींत ईशगुप्त नांवाचा धनाढ्य सावकार होता, तोही आपणांस पुत्र

व्हावा म्हणून फार दिवस ईश्वराची आराधना करीत होता. त्याची स्त्री रत्नप्रभा ही तर पुत्राकरितां रात्रंदिवस तळमळत होती. ईश्वरकृपेनें तिला एका सत्पुरुषानें प्रसन्न होऊन—'तुला पुत्र होईल,' म्हणून आशीर्वाद दिला. व त्याप्रमाणें पूर्वजन्मीं सुंदरीवर आसक्त होऊन तिच्या विरहाग्नीनें दग्ध झालेल्या राजा वसंतसेनास वासनेच्या जोरानें पुनः जन्म प्राप्त झाला. व तो या ईशगुप्ताच्या स्त्रीच्या उदरीं आनंदवर्धनाच्या जन्मदिवसाच्या तिसरे दिवशीं जन्मास आला! बहुत नवससायास करून पुत्र झाला यामुळें ईशगुप्ताला फारच आनंद झाला. त्यानें ब्राह्मणांस दानें वगैरे बहुतशीं दिलीं व ज्योतिषवेत्त्या ब्राह्मणांच्या आज्ञेनें त्या पुत्राचें "चंद्रगुप्त" असें नांव ठेविलें. त्याच्या लालनेंकरून ईशगुप्ताच्या आनंदसमुद्राला भरती येत गेली.

याप्रमाणें गोरखनाथाच्या शापेंकरून तीं उभयतां स्त्रीपुरुषें व त्या सुंदरीवर आसक्तहृदय झाल्या कारणानें राजा वसंतसेन ह्या तिघांसही पुनर्जन्म प्राप्त झालें. तिघेंही आपआपल्या मातापितरांचीं एकुलतीं एक असून फारच लाडकीं होतीं. तिघांचेंही वय एकसारखेंच होतें. म्हणजे ज्या दिवशीं आनंदवर्धन जन्मास आला त्याच्या तिसरे दिवशीं चंद्रगुप्त जन्मला व दहावे दिवशीं शशिप्रभा जन्मास आली, हें वर सांगितलेंच आहे. यावरून यांचे जन्म जरी आगेमागें झाले, तरी या तिघांचा गर्भप्रवेश एकाच दिवशीं झाला होता. व पूर्वजन्मसंस्कारानें फांहीं विलक्षण रीतीनें या तिघांचा एकमेकांवर अनुराग कसा जडला, हें पुढें प्रसंगानुसार वर्णन करण्यांत येई-

ळच. यांतून हंस आणि सुंदरी म्हणजे आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा या उभयतांस—त्यांच्या पूर्वजन्मीं केलेल्या उग्र तपश्चर्येच्या प्रभावानें म्हणा किंवा गोरखनाथाच्या कृपेनें म्हणा—पूर्वजन्माचें स्मरण होतें व तीं उभयतांच नातें स्मरत होतीं. पण राजा वसंतसेन अथवा या जन्मींचा चन्द्रगुप्त यास पूर्वीचें बिलकुल स्मरण नव्हतें. मात्र त्याचा पुढें कांहीं कारणानें शशिप्रभेवर विलक्षण अनुराग जडला. तो जडण्याचें कारण म्हटलें तर पूर्वजन्मांत देहांत होईपर्यंत त्याची तिच्यावर जी विलक्षण आसक्ती होती तिचा संस्कार या जन्मांत देखील त्याला प्राप्त झाला असावा!

इकडे पुष्करावती नगरींत राजपुत्र आनंदवर्धन आणि पद्मगुप्ताची कन्या शशिप्रभा हीं दोघेंहीं दिवसेंदिवस वाढत असून आपआपल्या मातापितरांस बालपणींच्या क्रीडेनें फारच कौतुक व आनंद देत होतीं. या उभयतांचें वय सुमारें पांच वर्षांचें झालें, तेव्हां त्यांस त्यावेळच्या रीतीप्रमाणें विद्यारंभ करण्याचा समय प्राप्त झाला, असें जाणून राजा पुष्पमित्रानें आपल्या पुत्रास विद्यारंभ केला व पद्मगुप्तानेंही आपल्या कन्येस विद्या शिकाविण्यास प्रारंभ केला. राजा पुष्पमित्र आणि पद्मगुप्त या तभयतांचा निरुपम स्नेह होता, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. तेव्हां त्यास अनुसरूनच आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा हीं दोघेंहीं अगदीं लहानपणापासून बहुतकरून एकेच ठिकाणीं असत. पुष्पमित्रानें आपल्या मित्राची मुलगी नेहमीं आपल्याच घरीं ठेवून घेत जावें. कारण त्या एकुलत्या एका मुलास बरोबर क्रीडा करण्यास, त्याच्या

समान वयाचें दुसरें कोणीतरी पाहिजे होतें, म्हणून त्यानें या उभयतांची अगदीं लहानपणापासून साथ जमवून दिली होती. आनंदवर्धन जर आपल्या बापाच्या येथें असला तर शशिप्रभाही तेथेंच त्याच्या संगातीं राहत असे. कदाचित् ती आपल्या पित्याच्या घरीं गेली तर हाही तिच्या बरोबर तिकडेच जात असे. सारांश, त्या उभयतांची सर्व कामांत अगदीं जोडी असून एकमेकांवांचून त्यांस चैन पडत नसे. या प्रकारचा हा त्या दोघांचा सख्यसंबंध परमेश्वरकृपेनें अथवा प्राचीन कर्मानें अगदीं लहानपणापासून जडला होता!

वर सांगितल्याप्रमाणें त्या दोघांस विद्यारंभ केल्यावर त्यांनीं थोडक्याच दिवसांत अक्षरग्रहण म्हणजे—लेखन आणि वाचन याचा अभ्यास पुरा केला. मग राजानें त्या उभयतांस पाठशाळेंत घातलें. तेथें अन्यही कित्येक मांडलिक राजांचे पुत्र व कन्या, आणि मोठमोठे सरदार व श्रीमान् लोक यांच्या कन्या व पुत्र विद्याभ्यास करित होते. त्या शाळेवरचा मुख्य गुरु ब्रह्मदत्त नांवाचा एक सुशील व विद्वान् असून चतुर्दशविद्या आणि चौसष्ट कला, व धनुर्वेद इत्यादिकांत पारंगत असा होता. आणखीही बहुतसे उपगुरु होते. ते प्रत्येक—एकेक विद्या विद्यार्थ्यांस पढवीत असत. त्या विद्यालयांत ज्या ज्या विद्यार्थ्यांस ज्या ज्या विद्येची विशेष अपेक्षा असेल व ज्या विद्येंत त्याच्या बुद्धीचा लौकर प्रवेश होत असेल व जी त्याच्या वर्णाश्रमधर्माला विहित असेल तीच विद्या त्यास पढवीत असत. मुख्य गुरु ब्रह्मदत्त यानें अशी कांहीं व्यवस्था करून ठेविली होती कीं. तिच्या योगानें सर्व विद्यार्थ्यांस उपयुक्त शिक्षण

मिळत असे. जे ब्राह्मणजातीचे विद्यार्थी तेथें अभ्यास करण्यास येत असत त्यांस चारी वेद, वेदांचीं अंगें, उपांगें, शास्त्रें, विविध दर्शनें, इत्यादि पढवीत असत. जे क्षत्रिय पुत्र अभ्यास करण्यास येत असत त्यांस थोडासा वेद पढवून विविधशास्त्रांचें त्यांस थोडेंसें ज्ञान झाल्यावर राजनीति, युद्धकला व धनुर्वेद, हीं विशेषें करून शिकवीत असत. तसेंच वैश्य-जातीच्या विद्यार्थ्यांस वेदांचें सामान्य ज्ञान करून देऊन त्यांना विशेषतः व्यापारधंदा वगैरे करण्याचीं साधनें व तद्विषयक शास्त्रीय नियम विशेषतः-शिकवीत असत. यावांचून शूद्र व इतर कारागीर वगैरे लोकांस सामान्य स्वधर्मविषयक विज्ञान करून देऊन त्यांस मुख्यत्वें आपआपला धंदा करण्यास उपयोगी पडेल या प्रकारची शिल्पविद्या वगैरे शिकवीत असत. त्या काळांत स्त्रियांला वेदादिकांचा अभ्यास करण्याची मोकळीक होती. ब्राह्मणादि उंच वर्णाच्या मुलींकडून वेद-शास्त्रादिकांचाही अभ्यास करवीत असत. व ज्यांस आजन्मपर्यंत अविवाहित राहून ब्रह्मचर्यानें आयुष्य घालवावयाची इच्छा असेल त्यांस वेदांचा अर्थ व तत्वविचारासारखे गहन विषय देखील उत्तम प्रकारें पढवीत. तसेंच पुरुष विद्यार्थ्यांसही चौसष्ट कलांतून थोड्या तरी सर्व साधारणतः अवश्यमेव शिकाव्याच लागत असत. याप्रमाणें त्या विद्यालयांत शिक्षणाची व्यवस्था असल्याकारणानें संपूर्ण विद्यार्थ्यांस यथायोग्य विद्या मिळत असे.

आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा हीं उभयतांही या पाठशाळेंत गेलीं, त्यावेळीं प्रथमचा सामान्य अभ्यास होई-पर्यंत बहुतकरून त्या उभयतांचा शिकण्याचा नियम

एकच असे. पण थोडक्याच दिवसांनीं आनंदवर्धन हा उपनयनास योग्य झाला आहे, असें जाणून त्याच्या गुरूनें त्यास वेदांगें पढविण्यास आरंभ केला. त्या दिवसापासून कलांचा अभ्यास करण्यापुरती मात्र शशिप्रभेची आणि त्याची जोडी रहात असे. बाकीच्या वेळांत आनंदवर्धनाचें शिक्षण निराळ्या प्रकारचें असल्याकारणानें शशिप्रभेची आणि त्याची एकत्र स्थिति होत नसे. तरी पण सवड सांपडेल तेव्हां उभयतां एकमेकांस भेटल्यावांचून राहत नसत. राजपुत्र आनंदवर्धन याचें थोडक्याच दिवसांत उपनयन झालें. तो वेदांचा अभ्यास करूं लागला. त्यानें उत्तम प्रकारें गुरूची आज्ञा संपादन करून सार्थ वेदांचें ग्रहण केलें. तशीच मीमांसादि गहन शास्त्रांचेंही अध्ययन केलें. धनुर्वेदांत प्रवीण झाला. नेहमीं तो आपल्या गुरूची आज्ञा एकनिष्ठपणें पाळीत असे. त्यानें गुरुगृहीं असते वेळीं समावर्तन होईपर्यंत कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रतधारण केलें होतें. तो ज्या त्या विषयांत आपल्या बरोबरच्या इतर सहाध्यायांपेक्षां लौकर प्रवीण होत असे. त्याची बुद्धि फारच तीव्र होती त्यामुळें गहन विषयांचें देखील तो त्वरित ग्रहण करीत असे. स्मरणशक्ति उत्तम असल्यामुळें ग्रहण केलेल्याचें त्यास कधींही विस्मरण होत नसे. ही त्याची धारणाशक्ति पाहून व आपल्यावर एकनिष्ठ भक्ति आणि त्याच्या अंगीं असलेले विनय-दाक्षिण्यादि गुण पाहून संपूर्ण गुरुजन त्याच्यावर फारच प्रीति करित असत. याचप्रमाणें शशिप्रभाही मोठी बुद्धिमति असून फार मायाळू होती. ती आपल्या बरोबरीच्या इतर विद्यार्थ्यांशीं मोठ्या गोडीनें वागत असे व गोरगरीबांवर फारच दया

करी. तिनेंही एकनिष्ठपणें आपल्या गुरूची मर्जी संपादन करून त्यांस सुप्रसन्न करून घेतलें. राजपुत्रास तिचा व तिला राजपुत्राचा वियोग मुळींच सहन होत नव्हता. तथापि निरनिराळ्या विषयांचा अभ्यास करावयाचा असल्याकारणानें त्या उभयतांची गांठ पडण्यास प्रहराचे प्रहर अंतर पडत होतें. तरी पण त्या उभयतांनीं आपल्या गुरूच्या आज्ञेचें कधींही उल्लंघन केलें नाहीं! अस्तु.

याप्रमाणें या दोघांचा अभ्यास चालला असतां राजपुत्र आनंदवर्धन हा थोडक्याच दिवसांत वेदशास्त्र, धनुर्वेद, इत्यादि विषयांत पारंगत झाला व शशिप्रभाही संगीत, चित्रलेखन, नृत्य, वाद्यवादन, इत्यादि कलांत बरीच प्रवीण झाली, तथापि तिचा अभ्यास पुरा झाला नव्हता. तिला मुख्यत्वें संगीत आणि कविता ह्या दोन विषयांची मनापासून आवड होती. त्यांत प्रवीण व्हावें अशी तिची फारच इच्छा होती. इकडे राजपुत्र आनंदवर्धन याचाही इतर अभ्यास पूर्ण झाला असून त्यासही संगीताचा विशेष अभ्यास करावयाचा होता. तो हावेळ पर्यंत आपला नियमित अभ्यास झाल्यावर सवडीप्रमाणें संगीतादिकांचा अभ्यास करण्याविषयीं शशिप्रभेची साथ करीत असे. त्यास इतर कलाही थोडथोड्या माहीत झाल्या होत्या. गहन शास्त्रविषयाच्या अभ्यासांत त्याचें मन विशेष गढून गेल्यामुळें त्याचा संगीतादिकांवर त्यावेळीं फारसा भर नव्हता व त्यास तितका अवकाशही मिळत नव्हता. पण आतां तिकडून त्याची हळू हळू मोकळीक झाल्याकारणानें त्यास इकडे विशेष लक्ष्य देण्यास सवड मिळाली. तो संगीतादिकांचा झटून

अभ्यास करूं लागला. या कलांचा अभ्यास करतेवेळीं शशिप्रभेबरोबर आपणास फार वेळ अभ्यास करण्यास सांपडतो म्हणून उभयतांसही मोठा आनंद झाला. शशिप्रभा संगीतादिकांत बरीच प्रवीण झाली होती व राजपुत्र फार मागें होता. तेव्हां या उभयतां प्रेमळ सहाध्यायांची नेहमीं चढाओढ होत असे! शशिप्रभेनें एखाद्या वेळीं राजपुत्र चुकला म्हणजे त्याची थट्टा करावी. असें झालें म्हणजे त्याला फारच ईर्ष्या चढत असे. तो तिला चुकविण्याविषयीं प्रयत्न करून उसनें फेडून घेत असे. याप्रमाणें दोघांचीही नेहमीं झटापट होत असावी. कधीं कधीं या उभयतांचा एखाद्या विषयावर वाद जुंपत असे; व त्या वेळीं गुरुजीस मध्यस्थी करावी लागे! याप्रमाणें उभयतांही निरनिराळ्या कलांचा मोठ्या झपाट्यानें अभ्यास करीत असत. राजपुत्र आनंदवर्धन हा संगीताचा अभ्यास करण्यास लागून फारसे दिवस झाले नव्हते, तरी पण तो मोठ्या तीव्र बुद्धीचा असल्याकारणानें लौकरच त्यानें कांहीं विषयांत शशिप्रभेस मागें टाकलें. चित्रलेखन, कविता, गायन आणि नृत्य या विषयांत आनंदवर्धनाच्यानें तिची बरोबरी करवली नाहीं. हा शास्त्रीय रीतीप्रमाणें वरील कलांचें उत्तम विवेचन करीत असे; तथापि त्याची तिकडे नैसर्गिक प्रवृत्ति नसल्यामुळें त्याच्या हातून त्यांत शाबासकी मिळवली गेली नाहीं. शशिप्रभेचा कंठ फारच मधुर होता. स्त्रीजातीला कंठमाधुर्य हें उपजतच असतें तेव्हां ती तालप्रदिकांत कधीं कधीं चुकत असे पण आलाफ वगैरे घेऊन आपल्या गायनानें ऐकणाराला थक्क करून सोडणें हा गुण तिच्या

अंगीं फारच अद्वितीय होता! तसेंच नृत्य, कविता इत्यादिकांतही तिची सरशी होती. तथापि राजपुत्राची आणि तिची साथ फारच जमत असे. याप्रमाणें आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा या उभयतांचा विद्याभ्यास पूर्ण होत आला.

इकडे उज्जयिनींत जन्मास आलेला चंद्रगुप्त याचाही विद्याभ्यास झपाट्यानें चालला होता. उज्जयिनी हें शहर त्यावेळीं अनेक कारणांनीं साऱ्या भरतखंडांत विशेष महत्वाचें होतें. चंद्रगुप्ताचा बाप ईशगुप्त हाही मोठा संपन्न असून प्रतिष्ठित होता. त्याची तेथील राजा सिंहवर्मा याच्याशीं लहानपणापासून विशेष मैत्री होती. त्या राजाचा मुख्य खजानजी अथवा धनाध्यक्ष हाच होता. राजा सिंहवर्मा प्रत्येक लहानमोठ्या कामांत त्याच्या मसलतीचें साह्य घेत असून, तो त्याला आपल्या बरोबरीच्या नात्यानें वागवीत होता. एकावर एक सहा मुली होऊन वारल्या व त्यांच्या पाठीवर नवानवसांनीं ईशगुप्ताला हा पुत्र झाल्यामुळें राजाला फार आनंद झाला. चंद्रगुप्त अंमळ मोठा झाल्यावर तो त्याला बहुतकरून आपल्या मुलांच्या बरोबरच ठेवीत असे. सिंहवर्म्याला पुष्पसेन आणि वीरमित्र असे दोघे पुत्र होते. ते चंद्रगुप्ताला आपला बंधूच समजून बालक्रीडेंत नेहमीं त्याला बरोबर वागवीत असत. मुलगा रात्रंदिवस राजवाड्यांतच असतो व आपल्याला त्याचे लाड करायाला मिळत नाहींत म्हणून चंद्रगुप्ताची आई फार कष्टी होत होती. पण बाळपणापासून— आपल्या सौंगड्यांचा विशेष लळा लागल्याकारणानें— आईनें पुष्कळ आग्रह करून घरीं ठेवून घेतला तरी चंद्रगु-

त्याला तेथें चैन पडत नसे, यामुळें तो बहुतकरून राजपुत्रां-बरोबरच नेहमीं राहत होता.

उज्जयिनींत मोठी पाठशाळा असून तेथेंही पुष्कळ विद्यार्थी अभ्यास करीत होते. चंद्रगुप्ताचा बहुतेक अभ्यास त्या राजपुत्रांबरोबरच झाला. सहवासानें मनुष्याच्या स्वभावांत विलक्षण फरक पडतो. त्यांतून लहानपणांत तर संगतीचा आसर लवकर होतो. चंद्रगुप्त हा सावकाराचा मुलगा होता. त्याला व्यापारधंदा वगैरे आपल्या परं-परागत व्यवसायांकडे विशेष लक्ष्य दिलें पाहिजे होतें. पण अगदीं लहानपणापासून त्याला क्षत्रियांची सोबत लागली व त्या संगतींतच तो वाढत गेल्यामुळें त्याच्या संवयी देखील त्यांच्या सारख्याच झाल्या!

पाठशाळेंत त्यानें राजपुत्रांबरोबर आपला अभ्यास पुरा केला. अर्थात् क्षत्रियांच्या मुलाला उचित अशा प्रका-रचेंच शिक्षण त्याला मिळालें. तो धनुर्विद्येंत व द्वंद्वयुद्धांत मोठा प्रवीण झाला. राजपुत्रांबरोबर नेहमीं शिकार वगैरे करण्याला तो जात असे. केव्हां केव्हां शिकार मार-ण्यांत राजपुत्रांना देखील त्यानें मागें टाकावें, इतका तो त्या विषयांत प्रवीण झाला होता! राजा सिंहवर्मा आपल्या पुत्रांचे गुण व शौर्य पाहून जसा संतुष्ट होत असे तसाच चंद्रगुप्ताचे गुण व शौर्य पाहूनही त्याला फार आनंद होत होता. क्रमाक्रमानें त्यांचा विद्याभ्यास पुरा होऊन ते विवाह करून घेण्याच्या स्थितींत आले. सिंहवर्म्यानें दोघां मांडलिक राजांच्या आपल्या पुत्रांला अनुरूपे अशा कन्या पाहून त्यांच्याशीं उभयतांचे विवाह करण्याचा निश्चय केला. त्याबरोबर चंद्रगुप्ताचाही

मुलीशीं त्यांचा विवाह करून द्यावा; म्हणजे प्रसंगीं तो तरी याचा साह्यकर्ता होईल, असे अनेक विचार त्याच्या मनांत घोळत होते. यामुळें पद्मगुप्ताशीं शरीर-संबंध करावा असें त्याच्या मनांत नव्हतें. कदाचित् पद्मगुप्ताला फारच वाईट वाटत असल्यास पाहिजे तर शशिप्रभा ही आनंदवर्धनाला दुसरी एक बायको करून द्यावी. पण पट्टराणी करावयाची ती राजकन्याच असावी, असें त्याच्या मनांत होतें.

वस्तुतः त्यावेळच्या रीतीप्रमाणें वैश्याच्या मुलीशीं क्षत्रियपुत्राला विवाह लावून घेण्याबद्दल शास्त्राची तर मनाई नव्हतीच, पण रूढीचा देखील कांहीं प्रतिबंध नव्हता. प्रत्येक वर्ण आपल्यापेक्षां कनिष्ठ वर्णाशीं उघडपणें शरीरसंबंध करीत असे. पण पुष्पमित्राचा वर सांगितल्याप्रमाणें विचार असल्याकारणानें त्यानें सहज प्रसंगावरून पद्मगुप्ताला आपला मनोदय कळविला. व तोही निरुपायास्तव स्वस्थ बसला.

वधुवरांच्या बापांचे अशा प्रकारचे विचार झाले. पण स्वतः वधुवरांचे व त्यांच्या मातुश्रींचे विचार निराळेच होते. आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा यांच्या मातुश्रीनीं, पाहिजे त्या रीतीनें आपलें विहिणींचें नातें करण्याचा पक्का निश्चय करून ठेविला होता. आणि त्याविषयीं त्यांचे सक्त प्रयत्न चालले होते. आनंदवर्धनाची आई आपल्या नवऱ्याचें मन वळविण्याविषयीं एकसारखा प्रयत्न करीत होती. शशिप्रभेचे गुण व आनंदवर्धनाची आणि तिची प्रीति यांचें वरचेवर वर्णन करून तिनें पुष्पमित्राच्या मागें अगदीं छकड लावली होती.

पद्मगुप्त हा मोठा गंभीर मनाचा होता. राजानें आपला हेतु कळविल्यापासून त्यानें मुलीच्या संबंधाची गोष्ट देखील त्याच्याजवळ काढायचें सोडलें. तो शशिप्रभेला दुसरें स्थळ पाहण्याच्या उद्योगास लागला. उज्जयिनींतील सिंहवर्मा राजाचा मित्र ईशगुप्त याची त्याला ओळख होती. व्यापाराच्या संबंधानें परस्परांचें बरेंच दळणवळण होतें. त्याचा पुत्र चंद्रगुप्त हा प्रौढ झाला असून विवाहाला योग्य आहे, व खुद्द राजा सिंहवर्मा त्याच्या लग्नाविषयीं प्रयत्न करीत आहे, असें समजल्यावरून पद्मगुप्तानें आपल्या मुनीमाच्या मार्फत शशिप्रभेबद्दल ईशगुप्ताकडे बोलणें लावलें. ईशगुप्त आपल्या मुलाच्या संबंधानें बरीवाईट कोणतीच गोष्ट करीत नव्हता. त्याचा काय तो भारिभार आपला राजा सिंहवर्मा ह्याच्यावर होता. पद्मगुप्ताच्या मुनीमानें गोष्ट काढली, तेव्हां त्यानें त्याबद्दल कांहीं एक उत्तर न सांगतां—या संबंधानें आमचे महाराज काय तें करतील. तुम्ही त्यांना कळवा, असें सांगून त्यानें त्याला सिंहवर्म्याकडे पाठविलें.

शशिप्रभा फार उत्तम गुणवती मुलगी आहे, हें सिंहवर्म्यालाही परंपरेनें ऐकून ठाऊक होतें. कुलशीलादिकें करून उभयतांची बरोबरी आहे असें पाहून, सिंहवर्म्यानें शशिप्रभा चंद्रगुप्ताला करून घेण्याचा निश्चय करून, त्याप्रमाणें पद्मगुप्ताच्या मुनीमाला निश्चयाचें वचन दिलें. याप्रमाणें निश्चय होतांच पद्मगुप्ताचा मुनीम परत आपल्या यजमानाकडे गेला, आणि झालेली सर्व हकीकत त्याला कळविली. हळू हळू ही बातमी सर्व शहरभर पसरली. पुष्पमित्राच्या मनांत काय विचार होता तो

कोणाला कांहीं कळला नव्हता. जवळच्या लोकांना आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा यांचा विवाह होईल असें वाटलें होतें. पण ही नवी बातमी ऐकून त्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें. पुष्पमित्राच्या राणीचें जसें त्याच्यामागें त्वष्ठ लागलें होतें, तसेंच पद्मगुप्ताच्या स्त्रीचेंही त्याच्यामागें लागलें होतें. पण—पुष्पमित्राशीं आपला इतका स्नेह असून तो आपली मुलगी करण्यास तयार नाहीं, तेव्हां उगीच खटपट करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें समजून तो चंद्रगुप्ताशीं शशिप्रभेचा विवाह लावून देण्याच्या तयारीस लागला.

हें वर्तमान ऐकून शशिप्रभा आणि आनंदवर्धन यांच्या मनाची स्थिति कांहीं विलक्षण झाली. त्यांनीं फार दिवसांपासून—पुढें आपण अमुक अमुक करूं, परस्परांशीं असें वागूं, इत्यादिप्रकारचे अनेक मनोरथ केले होते, ते सर्व जागच्याजागीं विरून जाण्याचा प्रसंग आला; म्हणून त्यांना अतिशय वाईट वाटलें. पण पराधीन असल्यामुळें त्यांचा कांहीं इलाज चालण्यासारखा नव्हता. तथापि कोणत्याही रीतीनें आपला इच्छित हेतु पूर्ण करून घ्यावा, असा त्यांचा संकल्प होता. आनंदवर्धनाची आई चंद्रानना व शशिप्रभेची मातुश्री सानुमती या दोघींनीं आपल्या व आपल्या मुलांच्या हेतूच्या विरुद्ध विवाह घडून येण्याचें घाटत आहे असें पाहून उभयतांनीं फारच आग्रह धरिला.

राजा पुष्पमित्र फारच उतार वयाचा होता, व थोडासा बायकोच्या तंत्रानें वागणारा होता, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यानें फार दूरवर विचार करून शशिप्रभेशीं आनंदवर्धनाचा विवाह करण्याचें नाकारलें होतें. पण मुलगा

प्रौढ झाला असून त्यांचें लक्ष्य शशिप्रभेकडेच लागलें होतें. व राणीनें अतिशय आग्रह धरिला, तेव्हां बिचाऱ्याला आपला हेतु एकीकडे ठेवून बायकोचा हट्ट पुरवावा लागला! राणी चंद्रानना हिणें एके दिवशीं सवड पाहून आनंदवर्धनाचा शशिप्रभेशींच विवाह करावयाचा या बद्दल पुष्पमित्राचें निश्चयात्मक वचन घेतलें.

पद्मगुप्तानें चंद्रगुप्ताला आपली मुलगी देण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणें उज्जयिनीचा राजा सिंहवर्मा ह्याच्याजवळ करार केला होता. व लौकरच तिथिनिश्चय करून कार्य उरकून घ्यावयाचें ठरलें होतें. असें असून इकडे चंद्रानना राणीनें आपल्या नवऱ्याचें वचन घेतलें, तेव्हां तिचा आणि पद्मगुप्ताची स्त्री सानुमती यांचा निश्चय ठरला. पुष्पमित्राचें वचन मिळालें तेव्हां सानुमतीनें विशेष आग्रह करून आपल्या नवऱ्याचेंही मन वळविलें. मुळापासून पद्मगुप्ताच्या मनांत हा योग यावा असें होतेंच. पुष्पमित्रानें तसें करण्याचें नाकारल्यावरून तो निरूपायास्तव दुसरें स्थळ पाहण्याच्या प्रयत्नास लागला होता. सिंहवर्म्याजवळ आपण कबूल केलें असून आतां दिलेला शब्द मोडावा, याचा त्याला मोठा विचार पडला. व पुष्कळ गोष्टी विशेष अनुकूल झाल्यावरून त्यानेंही पहिला बेत फिरविला! आणि शशिप्रभा आनंदवर्धनाला देण्याचा निश्चय ठरवून त्याप्रमाणें वाग्दानविधि देखील झाला.

वस्तुतः प्रत्येक कामांत आपण जो संकेत करावा, त्याप्रमाणेंच गोष्टी घडून येतात, असें नाहीं. भवितव्यता मोठी प्रबल आहे. ती मनुष्यांना पराधीन करून बलात्कारानें त्या त्या गोष्टी घडवीत असते. आनंदवर्धन

आणि शशिप्रभा हीं पूर्वजन्मींचीं नवराबायको असून त्यांचा या जन्मांत देखील तोच संबंध कायम राहावयाचा होता, म्हणून जें व्हावयाचें तेंच झालें, असें म्हटलें पाहिजे. पण साधारण लोकरीतीप्रमाणें पुष्पामित्र व त्यांतूनही विशेषतः पद्मगुप्त हे यासंबंधानें दोषास पात्रभूत झाले, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ते दोघेही विचारी असून त्यांनीं ही जी गोष्ट केली ती आपल्या मुलांना विशेष सुख व समाधान प्राप्त व्हावें, म्हणूनच केली, पण तिचा परिणाम फार विलक्षण झाला! जन्मभर त्या दोघांला दुःख भोगावें लागलें. व या संबंधानें त्या दोघां म्हाताऱ्यांवर अपवाद आला. असो.

ईश्वरीसंकेताप्रमाणें सर्व योग अनुकूल येऊन शशिप्रभा व आनंदवर्धन या उभयतांचा सुमुहूर्तावर मोठ्या समारंभानें विवाह झाला. पुष्पमित्र हा मोठा राजा असून पद्मगुप्त सावकार होता, तरी तोही मोठा द्रव्यवान् असल्याकारणानें दोहींकडून कोणत्याही प्रकारचें व्यंग पडलें नाहीं. पद्मगुप्तानें विशेष औदार्य दाखवून ह्या कार्यांत अतोनात खर्च केला. पुष्कळ दिवसपर्यंत जेवणीं खाणीं नाचरंग वगैरे आनंदाचे प्रकार चालले होते. वधूवर उपवर असून दोघांचीं मनें एकमेकांवर अतिशय आसक्त असल्यामुळें हा प्रसंग त्यांला व इतर सर्व लोकांला फार आनंदकारक झाला. बहुत दिवस उभयतांच्या मनांत वाढत गेलेला अनुराग त्यावेळीं पूर्णतेस आला. चंद्रानना आणि सानुमती या दोघींचे हेतु पूर्ण झाले. पद्मगुप्ताला आपण आज कृतकृत्य झालों असें वाटलें. याप्रमाणेंच पुष्करावतींतील सर्व लोक जो योग

यावा असें इच्छित होते, तो घडून आल्यामुळें फार आनंदित झाले. व आनंदवर्धनानें सर्वांचा आनंद वृद्धिंगत करून कांहीं दिवस आपल्या नांवाचें सार्थक करून दाखविलें. पण तो योग फार दिवस कायम राहिला नाहीं!

राजा पुष्पमित्र दिवसेंदिवस अशक्त होत चालला होता. आतां आपले फार दिवस जाणार नाहींत, असें त्याच्या मनांत आल्यावरून त्यानें हळू हळू सर्व राज्य-सूत्रें आपल्या पुत्राच्या हातीं देण्याची सुरवात केली. व लौकरच सर्वसंगपरित्याग करून परलोकसाधनाचा मार्ग पाहण्याकरितां तपोवनांत जाऊन ईश्वराचें आराधन करण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्याचा मित्र पद्मगुप्त हाही वृद्धच झाला होता. त्याच्या पोटीं पुत्रसंतान नसून कायती एकच मुलगी होती. ती सुस्थळीं पडल्या-वरून तोही बिनघोर झाला होता. आपण कितीही दिवस ह्या संसारांत गुटमळत राहिलों तरी त्यापासून कंटाळा येईल असें होणार नाहीं, तेव्हां विचारानें मनाचा निग्रह करून बळेंच त्याचा त्याग केला पाहिजे. असा विचार करून त्यानेंही पुष्पमित्राबरोबर जाण्याचा निश्चय केला. आपली स्त्री सानुमती हिच्याविषयीं त्याला फारशी काळजी नव्हती. कारण आवडता जांवई सर्वप्रकारें तिचें चालविणार. म्हणून त्यानें आपलें घरदार वगैरे जें कांहीं होतें, तें सारें आनंदवर्धनाला देऊन तो अगदीं मोकळा झाला.

पुष्पमित्र आणि पद्मगुप्त या उभयतांनीं एक दिवस निश्चित करून त्या दिवशीं शहरांतील शेटसावकार, सर-दार, दरकदार, आसपासचे आपले मांडलिक राजे, व

कामदार, या सर्वांला बोलावून मोठा दरबार केला. पुष्पमित्र स्वतः मोठा शूर होता. त्याणें आपल्या पराक्रमानें असा कांहीं वचक बसविला होता कीं, तो असेपर्यंत त्याच्या शत्रूंनीं अथवा इतर उलाढाली लोकांनीं मुळींच कांहीं गडबड केली नाहीं. तरी आपल्या पश्चात् हें असेंच सुयंत्र चालेल, याची त्याला खात्री नव्हती. आनंदवर्धन अगदीं सत्वशील आहे. त्याच्यानें शत्रूला मान वर न करूं देतां राजपदाचा उपभोग फार दिवस घेववेल कीं नाहीं, याची त्याला मोठी काळजी होती. तथापि आपण कांहीं त्याच्या जन्मास पुरणार नाहीं. त्याच्या नशीबीं असेल तसें होईल. म्हणून त्यानें त्याविषयीं विशेष काळजी करावयाचें सोडलें. त्याच्या कामदारांपैकीं सेनापति व मुख्य प्रधान यांच्यावर मोठा भरंवसा होता. त्यांला जें कांहीं सांगावयाचें तें सांगून आनंदवर्धनाला वेळोवेळीं उत्तम साह्य करण्याविषयीं सांगितलें होतें. शेवटीं सर्व लोकांचा समाज जमवून पुत्राला त्यांच्या हवालीं करावें, असा विचार करून त्यानें मुद्दाम हा दरबार भरविला होता.

दरबारांत सर्व मंडळी आटोकाट जमली. तेव्हां राजा पुष्पमित्रानें आपले मांडलिक, सरदार, कामदार, व इतर प्रतिष्ठित लोक ह्यांला उद्देशून गहिंवर येण्यासारखें भाषण केलें. तो म्हणाला, ‘ सर्व तुम्ही आजपर्यंत ईश्वरकृपेनें माझ्या हातीं जो कांहीं अधिकार व सत्ता होती, त्याखालीं राहिलां व मला वेळोवेळीं साह्य केलें, याबद्दल मी तुम्हांविषयीं कृतज्ञ आहें. ज्याच्या हातीं न्याय, अन्याय, धर्म, अधर्म यांचा निर्णय करण्याचा अधिकार असतो, त्याच्याकडून सर्वकाळ सर्वच मनुष्यांला संतोष

होईल, असें वर्तन ठेवतां येण्याचा संभव नाहीं. एकाच्या मनाप्रमाणें झालें म्हणजे तो त्याविषयीं प्रसन्न होईल. पण ज्याच्या मनाविरुद्ध झालें असेल, तो रुष्ट होणार हें उघडच आहे. तथापि सत्ताधाऱ्यानें तिकडे विशेष लक्ष्य देतां कामा नये. त्यानें धर्म व न्याय यांवर दृष्टि देऊन आपलें कर्तव्य बजाविलें पाहिजे. व असें करतांना देश, काल, वर्तमान ह्यांकडे लक्ष्य देऊन जितका विशेष विचार करवेल तितका करावा लागतो. मी आजपर्यंत आपल्या हातीं आलेला अधिकार धर्माला व न्यायाला अनुसरून माझ्या समजुतीप्रमाणें जितका योग्य रीतीनें चालवितां आला, तितका चालविला. व तो तुम्हां सर्वांला मान्य झाला. याविषयीं तुम्ही वेळोवेळीं माझ्या हुकुमाला मान देऊन अनुकूल वागलां, यापरतें दुसरें कांहीं उदाहरण नको.'

'इतके दिवस वेडीवांकडी कशी तरी माझ्या हातून तुम्हीं सेवा करून घेतलीत याबद्दल मला फार संतोष वाटतो. पण आतां मी फार वृद्ध झालों आहें, यामुळें माझ्यानें पहिल्यासारखे श्रम करवत नाहींत. व जन्मास आलेल्या मनुष्यानें ऐहिककर्तव्य करून शेवटीं पारलौकिक कृत्यही अवश्य केलेंच पाहिजे. म्हणून मी आपला सर्व अधिकार ह्या माझ्या पुत्राच्या (आनंदवर्धनाच्या) हातीं देतों याविषयीं तुम्हां सर्वांचें पूर्ण अनुमोदन असावें; व जसें तुम्हीं मला वेळोवेळीं साह्य केलें व माझ्यावर प्रेमा ठेवून एकनिष्ठपणें वागलां, तसेंच ह्या तुमच्या तरुण राजाला साह्य करून याच्यावर प्रेम ठेवा, आणि त्याच्याशीं एकनिष्ठपणें वागा. राजा आणि प्रजा या दोघांनींही

आपआपल्या मर्यादेच्या आंत राहून एकमेकांच्या हिताविषयीं तत्पर असणें हें परस्परांचें मुख्य कर्तव्य आहे. व तें योग्य रीतीनें बजाविलें असतां त्यापासून उभयतांचेंही हित होऊन ऐहिक व पारलौकिक पुरुषार्थ सिद्ध होतात, नाहींपेक्षां दोघांचेंही अहित होतें. आतां याहून विशेष कांहीं सांगावयाचें नाहीं. हा तुमचा तरुण राजा सर्व प्रकारें योग्य असून तुम्हांला मी याच्या हातीं सोंपविलें आहे. व यालाही तुमच्या हातीं सोंपविलें आहे. उभयतां एकविचारानें वागून आपआपलें हित करून घ्या म्हणजे झालें. मी आतां तुमचा निरोप घेतों. आजपर्यंत कदाचित्, माझ्या हातून कांहीं अन्याय झाला असला तर त्याची क्षमा करून तुम्ही मला अनुज्ञा द्या.'

असें भाषण करून राजा पुष्पमित्रानें प्रेमपूर्वक सर्वांचा निरोप घेऊन पद्मगुप्तासह तो तपोवनास निघून गेला. तरुण राजा आनंदवर्धन मोठा चतुर असून धर्मन्यायानें वागणारा होता. त्यानें बापानें सांगितल्याप्रमाणें राज्यव्यवस्था उत्तम प्रकारें चालविली. पूर्वींचा जम बसलेला होताच, यामुळें त्याला नवीन विशेष कांहीं खटपट करावी लागली नाहीं. तरी एकदोन सामान्य प्रसंगांवरून रयतेनें त्याचें वजन ओळखलें. प्रत्येक ठिकाणीं प्रत्येक काळांत, बरे आणि वाईट लोक असतातच. चांगल्या वर्तनाच्या लोकांना उलाढाली मुळींच आवडत नाहींत. यामुळें त्यांच्यावर अधिकार चालविण्यास कांहींच कठीण पडत नाहीं. काय ती अडचण वाईट लोकांच्या संबंधानेंच असते. त्यांला आपल्या धाकांत ठेवून त्यांच्यावर अधिकार चालवावा लागतो.

आनंदवर्धन व त्याचे सल्लागार हे आपल्याकडून पुष्कळ खटपट करीत होते. पण त्याच्या कारकीर्दींत रयतेवर धाक बसेनासा झाला. प्रत्येक कामांत कडक शिक्षा करून अथवा सामोपचाराच्या गोष्टी सांगून कांहीं उपयोग होत नाहीं. एकंदरींत--राज्य चालविणें अतिशय कठीण आहे, असें जें म्हणतात तें कांहीं खोटें नव्हे. त्यांत अमक्या एका नियमित रीतीनें वागलें तर झालें, असें मुळींच नसून प्रसंग पडेल तसें वर्तन ठेवावें लागतें. तात्पर्य, राजपदाचा अधिकार चालविण्यास अवश्यक असलेले गुण अंगीं नसल्यामुळें म्हणा किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें म्हणा आनंदवर्धनाचें राज्य चिरकाल राहण्याच्या संबंधानें--त्याच्या हितचिंतकांला दिवसेंदिवस संशय येऊं लागला. व याविषयीं काय उपाय करावा, याचा त्यांला विचार पडला. असो.

आनंदवर्धनाला इकडे असाच ठेवून आपण चंद्रगुप्ताकडे वळूं. चंद्रगुप्ताचा--आपल्या मुलाबरोबरच विवाह करून द्यावयाचा असा सिंहवर्म्याचा बेत होता व त्याप्रमाणें पद्मगुप्ताच्या मुनीमाला त्यानें शशिप्रभेला करून घेण्याचें निश्चयाचें वचन दिलें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. सिंहवर्म्याच्या येथें लग्नाची कडेकोट तयारी चालली होती. त्याच्या दोघां पुत्रांला--एकाला कौशांबी नगरीच्या राजाची कन्या, व दुसऱ्याला विशाला नगरीच्या राजाची मुलगी ठरविली होती.

आमच्या या कथानायकाच्या हयातीच्या समयांत देखील स्वयंवराची रीत क्षत्रियलोकांत चालू होती. ज्याची जशी योग्यता असेल तदनुसार तो लहान मोठा समारंभ

करून त्यांत कांहीं पण लावून—तो जो जिंकील त्याला मुलगी देण्याचा परिपाठ होता. जेवढे क्षत्रिय तेवढे सगळेच राजे होते असें नाहीं. त्यांत पुष्कळ गोरगरीबही होते. तथापि त्यांनीं आपला संप्रदाय सोडला नव्हता. क्षत्रियाला राक्षस, आसुर किंवा गांधर्व हे विवाहाचे प्रकार धर्मशास्त्रानें मुख्यत्वें सांगितले आहेत. 'मी तुमच्या मुलाला मुलगी देतों,' असें सांगून मुलगी देणें अथवा 'माझ्या मुलाला तुमची मुलगी द्या' म्हणून मुलीच्या बापाजवळ याचना करावयास जाणें हें काम नेभळ्या भट्टोबांचें आहे असें समजून क्षत्रिय त्याचा मुळींच स्वीकार करीत नव्हते!

उघडच आहे. क्षत्रिय या शब्दांतच असा कांहीं अर्थ आहे कीं—त्यानें पराक्रमाच्या गोष्टी केल्याच पाहिजेत. द्रव्य अथवा बायको, किंवा अधिकार जें कांहीं मिळवावयाचें तें त्यांनीं बाहुबलावरच मिळविलें पाहिजे. मुलगीच कां होईना, पण ती तरी—मला दे म्हणून याचना करायला जाणें हें त्यांना विहित नाहीं. अगदीं गरीब क्षत्रिय असला तरी तो ज्याला मुलगी द्यावी अशी इच्छा असेल त्याच्याकडून कांहीं तरी पराक्रमाचें व साहसाचें कृत्य करविल्यावांचून मुलगी देण्यास तयार होत नसे. व मुलीही प्रौढ असून त्यांच्या अंगीं—आपल्या कुळांतलें परंपरागत कांहीं तेज असल्यामुळें—त्या नवरा पराक्रमी आहे असें पाहिल्यावांचून त्याला वरण्यास मुळींच तयार होत नसत! असो.

सिंहवर्म्याचा ज्येष्ठ पुत्र पुष्पसेन याला कौशांबीचा राजा कांतिसेन याची मुलगी शरत्सुंदरी ही करायची असा संकेत ठरला होता. राजा कांतिसेन यानें आपल्या संप्रदायाप्रमाणें एक मदोन्मत्त हत्ती दरवाज्याशीं बांधून

ठेविला होता. त्या हत्तीला जो कोणी जेरीस आणील, त्याला आपली मुलगी द्यायची असा त्यानें निश्चय केला होता. इतर पुष्कळ तरुण तरुण राजपुत्र आपल्याकडून होईल तितका प्रयत्न करून, पण जिकण्याविषयीं शर्थ करून दमले, पण कोणाला कांहीं यश मिळालें नाहीं. शेवटीं पुष्पसेनानेंच तो पण जिंकला, म्हणून कांतिसेनानें त्याला आपली मुलगी देण्याचा निश्चय केला होता.

याप्रमाणेंच विशाला नगरीचा राजा श्वेतकेतु याची कन्या कुसुमकुमारी ही वीरमित्राला द्यावी असा विचार झाला होता. त्याच्या राज्यांतील एका किल्ल्यावर कांहीं भिल्ललोकांनीं आपलें ठाणें करून पुंडावा चालविला होता. श्वेतकेतुराजानें पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्याच्यानें तो बंडावा मोडवला नाहीं. म्हणून—जो कोणी राजपुत्र हा किल्ला सर करून देईल त्याला कुसुमकुमारी द्यावयाची—असा त्यानें पण लावला होता. व त्याप्रमाणें राजपुत्र वीरमित्र यानें बंडवाल्याचा मोड करून श्वेतकेतूला किल्ला सर करून दिल्यावरून त्यानें त्याला आपली मुलगी देण्याचा निश्चय ठरविला होता.

क्षत्रिय पण जिंकून मुली वरीत असत. पण जिंकला कीं ती त्याची बायको झाली, असें होत नव्हतें. नंतर यथाविधि लग्न लावलेंच पाहिजे होतें. पण जिंकला म्हणजे ती मुलगी त्याच्यावांचून दुसऱ्याला द्यावयाची व करावयाचीही नाहीं, इतकेंच कायतें. बाकी रीतीप्रमाणें शास्त्रोक्तविधीनें लग्न लावलेंच पाहिजे होतें. सिंहवर्म्याचे पुत्र पुष्पसेन आणि वीरमित्र या दोघांनीं आपआपल्या पराक्रमानें मुली वरल्या. व त्यांचा विवाह होण्याचा

दिवस ठरविला. त्यांच्या बरोबरच चंद्रगुप्ताचाही व्हावयाचा असून हीं तिन्हीं कार्यें उज्जयिनींतच होण्याचें ठरविलें होतें. कांतिसेन व श्वेतकेतु हे दोघे राजे होते तरी सिंहवर्म्यापेक्षां त्यांचें पाडें कमी असल्यामुळें त्याच्या इच्छेप्रमाणें उज्जयिनीस आपआपल्या मुली घेऊन येण्याचें त्यांणीं कबूल केलें होतें.

शशिप्रभा चंद्रगुप्ताला देण्याचा निश्चय करून पद्मगुप्ताचा मुनीम गेला होता. व त्याप्रमाणें लग्नाची तीथी नेमण्याचा कायतो अवकाश होता. मुनीम परत जाऊन पुष्कळ दिवस झाले. व सगळी तयारी झाली, तरी अद्याप पद्मगुप्ताकडील कांहीं खबर समजत नाहीं ; म्हणून सिंहवर्म्यानें मुद्दाम त्याची चौकशी केली. तों इकडे निराळाच बेत होऊन कार्य देखील उरकून पार झाल्याचें वर्तमान त्याला समजलें! मग काय विचारतां! सर्पाच्या शेपटांवर पाय देऊन त्याला खवळविल्याप्रमाणें सिंहवर्म्याच्या अंगाची लाही झाली. चंद्रगुप्त तर त्याच्याहींपेक्षां अतिशय संतापला. यःकश्चित् वाणगटानें (पद्मगुप्तानें) आपल्याला फसविलें, ही गोष्ट सिंहवर्म्याच्या मनाला अतिशय लागली. चंद्रगुप्तानें शशिप्रभेचे गुण व तिचें रूप वगैरेंची तारिफ ऐकून तो तिच्यावर विशेष राजी झालाच होता. पण त्यांतूनही पूर्वजन्मींच्या संस्कारानें म्हणा किंवा दुसऱ्या कशानेंही म्हणा—चंद्रगुप्ताची शशिप्रभेवर आसक्ती बसली होती. आनंदवर्धनानें तिच्याशीं विवाह केला हें प्रत्यक्ष आपल्या बायकोचेंच हरण केलें असें त्याला वाटलें!

पुरुषमात्राला आपल्या बायकोविषयीं किती अभिमान

असतो; व तिच्याकडे नुसत्या वांकड्या नजरेनें जरी कोणीं पाहिलें तरी त्यांना त्याचा किती राग येतो; व तो त्याच्यावर कसा डाव धरतो, याविषयीं येथें विशेष कांहीं सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. चंद्रगुप्त आधींच तापट व मोठा शूर असून आवेशी होता. त्यानें जिला बायको म्हणून मानली तिच्याशीं लग्न लावणाऱ्या आनंदवर्धनाचा त्याणें डाव धरला असेल, हें येथें सांगावयासच नको! याप्रमाणें आपला अपमान केला म्हणून राजा सिंहवर्मा व आपली बायको हरण केली म्हणून चंद्रगुप्त व आपल्या बालमित्राच्या स्त्रीचा अपहार केला म्हणून पुष्पसेन आणि वीरमित्र हे उभयतां राजपुत्र हे चौघेही आनंदवर्धनाचे पुरे शत्रु बनले!

सिंहवर्म्याचे येथें यावेळीं कार्यांची गडबड होती. यामुळें त्यांणीं आपल्या वैराचा प्रभाव दाखविण्यास थोडा विलंब लाविला व कांहीं तरी निमित्त लाविल्याशिवाय--केवळ शशिप्रभा दिली नाहीं, याच निमित्तानें कलह उपस्थित करावा, ही गोष्ट सिंहवर्म्याला योग्य वाटली नाहीं. म्हणून त्याणें आनंदवर्धनाचा सूड घेण्यास तयार झालेल्या आपल्या शूर पुत्रांचें समाधान करून जो प्रसंग आजच येणार होता, तो कांहीं कांलांतरावर ढकलला. आणि दुसरी योग्य मुलगी पाहून चंद्रगुप्ताच्या लग्नाची तयारी करून मोठ्या समारंभानें तीनही कार्यें आटपून घेतलीं. बरेच दिवसपर्यंत उज्जयिनी नगरींत जिकडे तिकडे आनंदीआनंद चालला होता. उभयतां राजपुत्रांला मुली देऊन कांतिसेन आणि श्वेतकेतु हे दोघे आपआपल्या राजधानीला निघून गेले. याप्रमाणेंच

योधपुरांतला प्रसिद्ध सावकार कुबेरगुप्त हा आपली कन्या कादंबिनी ही चंद्रगुप्ताला देऊन जांवयाच्या मनाचा संतोष होण्याकरितां पुष्कळ उत्तम उत्तम वस्तु त्याला आंदण देऊन परत आपल्या घरीं निघून गेला.

पुष्पसेनाची स्त्री शरत्सुंदरी व वीरमित्राची स्त्री कुसुमकुमारी ह्या आपआपल्या नवऱ्यांला आवडत्याच होत्या. त्यांचा संबंध प्रीतिपूर्वक घडून आला होता. यामुळें तीं दोन्हीं दंपत्यें मोठ्या आनंदांत व सुखासमाधानांत होतीं. पण चंद्रगुप्ताचा योग कांहीं विलक्षण होता. त्याची स्त्री कादंबिनी ही रूप व गुण यांनीं अप्रतिम असून स्वभावानेंही चांगली होती तथापि एकुंदरींत तिच्याबद्दल त्याच्या मनाला संतोष नव्हता. 'प्रीतीला कांहीं बाह्य कारणें लागत नाहींत. तिला कांहीं अंतरंगीं विलक्षण योगानें बळकटी येत असते.' असें जें एका कवीचें म्हणणें आहे तें कांहीं खोटें नव्हे. चंद्रगुप्ताची स्त्री कादंबिनी ही खरोखर इतर कोणत्याही गुणांनीं कमी होती असें नाहीं, व ती बिचारी रात्रंदिवस नवऱ्याची मर्जी राखण्याविषयीं एकसारखी जपत होती. तथापि चंद्रगुप्ताचें मन तिच्यावर असावें तसें राजी नव्हतें. त्याचें मन शशिप्रभेकडे लागलें होतें.

वस्तुतः शशिप्रभेची आणि याची अद्याप प्रत्यक्ष दृष्टादृष्ट देखील झाली नव्हती. त्याला लोकांच्या सांगण्यावरून तिच्या गुणांविषयीं व--वर पहावयाला आलेल्या पद्मगुप्ताच्या मुनिमानें दाखविलेल्या तसबिरीवरून कायती तिची माहिती होती. पण तेवढ्यावरूनच तो तिच्यावर आसक्त झाला होता. आनंदवर्धनाची आठवण झाली

म्हणजे दांत ओंठ खाऊन नागासारखा वरचेवर फुसकारे सोडीत असे. त्याला आनंदवर्धनाच्या नर्डीचा घोंट केव्हां घेईन, असें झालें होतें, यामुळें त्याचें कादंबिनीकडे असावें तसें लक्ष्य नव्हतें. त्याणें तिचा अगदीं अव्हेर केला होता, अथवा तिला त्रास देत होता, असें नाहीं. लोकरीतीप्रमाणें तो तिच्याशीं वागायचें तसेंच वागत होता. पण एकंदरींत त्याचें लक्ष्य दुसरीकडे लागलें होतें यामुळें तिच्याकडे दुर्लक्ष्य होत असे.

राजा सिंहवर्मा याचा स्वभाव मोठा मानी असल्यामुळें पद्मगुप्तानें आपला अपमान केला, ही गोष्ट त्याच्या मनांत वरचेवर सलत होती. विशेष आग्रह करून मुलगी करण्याविषयीं त्यांच्याकडून वचन घेतलें नसतें, किंवा परभारें ईशगुप्ताकडे त्याविषयीं बोलणें चालणें झालें असतें, तर त्याबद्दल त्याला इतकें वाईट वाटलें नसतें. पण तो नाहीं नाहीं म्हणत असतां मुद्दाम आर्जवें करून त्याचें वचन घेतलें व आपणास कांहीं कळविल्याशिवाय परभारें कार्य उरकून घेतलें, ही गोष्ट त्याच्यासारख्या मानी पुरुषाला सहन न होणें यांत कांहीं विशेष आश्चर्य नाहीं. आपल्यासारख्या राजाशीं असें वर्तन करण्याला पद्मगुप्तासारख्या बनण्याची छाती झाली नसती. त्याला पुष्पमित्रानें तसें करण्याविषयीं भर दिली असेल असें सिंहवर्म्याच्या मनांत आलें होतें. पुष्पमित्राशीं त्याचें उघड वैर नव्हतें, तरी कांहीं कारणामुळें एकमेकांविषयीं त्यांचीं अंतःकरणें शुद्ध नव्हतीं. व पुष्पमित्रानेंही मुलगी आपल्या मुलाला करून घेतली तेव्हां सिंहवर्म्याची दृढ़ी समजूत होण्याला विशेष बळकटी आली होती.

आतां ह्या आपल्या अपमानाचा सूड घ्यावयाचा तो कोणाचा घ्यावा? हा एक विचार होता. ज्या मुनिमानें सिंहवर्म्याजवळ कबूल केलें होतें तो तर बोलून चालून चाकर. धन्यानें सांतिल्यावरून त्याणें चंद्रगुप्ताला शशिप्रभा देण्याचा निश्चय ठरविला. पण तें वचन त्याचें स्वतःचें नसून तें पूर्ण करण्याविषयींही तो असमर्थ असल्यामुळें त्याच्यावर दोष लागु होत नाहीं. दोषी कायतो पद्मगुप्त व त्याला तसें करायला लावणारा राजा पुष्पमित्र हे दोघे असून त्यांचा सूड उगवावयाचा. पण ते घरदार सोडून कोठें जंगलांत जाऊन बसले, याचा मुळीं ठिकाणच नाहीं. तेव्हां अर्थात् या सर्व दोषाला पात्रभूत बिचारा आनंदवर्धन हाच झाला! व सिंहवर्म्यानें त्याचा सूड उगविण्याचा निश्चय करून चंद्रगुप्त व आपले दोघे पुत्र यांला त्याविषयीं परवानगी दिली. तथापि केवळ ह्या अपमानाची गोष्ट पुढें करून कलह उपस्थित करूं नये, असा हेतु असल्यावरून तो कांहींतरी निमित्त पाहात होता. त्याप्रमाणें लवकरच त्याला एक निमित्त सांपडलें.

सिंहवर्म्याचा एक सरदार चंडबाहू हा शिकारीला गेला होता. आनंदवर्धन आणि सिंहवर्मा या उभयतांच्या राज्याची हद्द अगदीं एकमेकांला लागली होती. चंडबाहूची जाहागीर आनंदवर्धनाच्या राज्याच्या सरहद्दीचे अगदीं जवळ होती. तो आपल्या हद्दींतच शिकार करीत होता. शिकार करतां करतां तो एका रानडुकराच्या पाठीं लागला. तो डुकर एकसारखा

पळत सुटला तो आनंदवर्धनाच्या हद्दीतल्या एका पिक-
लेल्या गव्हांच्या शेतांत घुसला.

त्या शेताचा मालकही एक गरीब क्षत्रियपुत्र होता.
शेत पिकलेलें असून जनावरें त्यांचा नाश करतील म्हणून
मालकानें आपल्या मुलीला राखणीस बसवून तो घरीं जेवा-
याला गेला होता. त्याची मुलगी भर ज्वानींत आली असून
ती अविवाहित होती. क्षत्रियांच्या स्त्रिया घोड्यावर बसणें,
बाण मारणें, इत्यादिकांत प्रवीण असतात. त्यांतून गरीब
तर विशेषेंकरून त्याचा अभ्यास करतात. ती मुलगी वसु-
मती हिचा बाप प्रतापसिंग फार गरीब असून तो शेती
करीत असे. त्याला चार मुलगे व ही मुलगी वसुमती अशीं
पांच अपत्यें होतीं वसुमती तीर मारण्याच्या कामांत व
गोफणीनें दगड मारण्याच्या कामांत हुषार असून तिचा
बांधा बराच मजबूत व कांहींसा राठ होता. असो.

चंडबाहु त्या डुकराच्या मागें भरधांव घोडा सोडून
मोठ्या आवेशानें आला तो प्रतापसेनाच्या शेतांत शिरला.
तेव्हां शेताची राखण करीत माळ्यावर बसलेल्या वसु-
मतीनें त्याला—पुढें येऊं नको, म्हणून मोठ्या जोरानें हाक
मारून सांगितलें. घोड्याच्या टापांनीं पिकाचा नाश होईल,
म्हणून तिणें त्याला अटकाव केला. चंडबाहूनें तिकडे लक्ष
दिलें नाहीं. ही पोरगी आपलें काय करणार? म्हणून बेपर-
वाईनें तो तसाच पुढें येऊं लागला. आपण आपल्या शेतांत
नको येऊं म्हणून सांगितलें तरी न ऐकतां बेपरवाईनें
शेताचा नाश करीत आहे, ही गोष्ट त्या शूर क्षत्रियाच्या
मुलीला अगदीं सहन झाली नाहीं. तिच्या हातांत गोफण
होती, ती गरगर फिरवून तिने एक धोंडा असा जोरानें

मारला, कीं तो चंडबाहूच्या घोड्याच्या डोळ्याजवळ मर्म-स्थानीं लागून तो तत्काल मूर्छित होऊन खालीं पडला. आधींच दूरवर दौडत आल्यामुळें घोडा श्रमला होता. त्यांतून वर्मस्थानीं दगड लागतांच तत्काल त्याचा प्राण गेला.

घोडा खालीं पडला त्याबरोबर चंडबाहूही खालीं आला. तरी त्यांतले त्यांत सांवरून तो पटकन् उडी टाकून जमिनीवर उभा राहिला. घोडा तर मेलाच, पण तसेंच पुढें जाऊन आपली शिकार साधावी असा त्याचा इरादा होता म्हणून तो पुढें गेला. त्याणें हुसकून लावलेला डुकर तेथें जवळच लपून बसला होता. तो त्या शूर क्षत्रियकन्येनें पाहिला. चंडबाहूला त्या मुलीचें तें कृत्य सहन झालें नाहीं. तरी—आधीं शिकार साधून मग ह्या मुलीचा समाचार घ्यावा, असा विचार करून तो त्या डुकराजवळ जाऊन त्याला बाण मारणार इतक्यांत—वसुमतीनें लागोपाट एकावर एक असे दोन बाण जोरानें सोडून त्या डुकराला जागच्याजागीं चीत केलें. आपण बाण सोडण्यापूर्वींच त्या मुलीनें बाण सोडले व डुकराला मारलें, हें चंडबाहूच्या लक्ष्यांत आलें. भर दोनप्रहरची वेळ असल्यामुळें त्याची दृष्टि आपल्या शिकारीवर एकसारखी ठरत नव्हती यामुळें माळ्यावरून वसूमतीनें डुकरावर बाण मारले ते त्याच्या नजरेस पडले नाहींत.

चंडबाहू—डुकर श्रमून जमिनींत तोंड घुसवून बसला आहे, असें समजून त्याणें त्याच्यावर बाण मारला; व लेगच आपली तरवार उपसून त्याचें शीर कापण्याकरितां धांवला. इतक्यांत वसुमतीही माळ्यावरून खालीं उतरून डुकराकडे धांवली आणि तरवार मारायला तयार झालेल्या

चंडबाहूचा हात धरून हंसत हंसत म्हणाली, ' अहो, तुम्ही कोण आहां ? तुम्ही क्षत्रिय असाल असें वाटत नाहीं. खरा जातीचा क्षत्रिय दुसऱ्यानें मारलेल्या जनावरावर शस्त्राचा प्रहार कधींही करणार नाहीं. हा डुकर आधींच मेलेला असून त्यावर तुम्ही बाण मारला, आणि आतां तरवारीनें त्याचें डोकें तोडायला तयार झालां, हें कोण षंढपणाचें कृत्य !

चंडबाहूला तिनें आपला घोडा मारला याचा आधीं राग आलाच होता. त्यांतून एकाएकीं पुढें येऊन तरवार धरते आणि आपला उपहास करून—मारलेल्या जनावराला मारतां काय? म्हणून विचारिते, याचा त्याला फारच राग आला. तो तिचा धिक्कार करून डुकरावर तरवार मारण्याला पुढें सरसावला, तेव्हां वसुमतीनें त्याची तरवार जोरानें हिसकून घेतली. चंडबाहू हा वेळपर्यंत एक प्रकारच्या वेडेपणाच्या धुंदींतच होता. पण तरवार हिसकून घेऊन—हां, खबरदार डुकराला हात लावाल तर, असें तिनें सांगितलें तेव्हां तो अंमळ ठिकाणावर आला. वसुमती तरवार कांखेला मारून त्या डुकराला आपल्या खोपटाकडे ओढून नेऊं लागली. तेव्हां चंडबाहूचा आणि तिचा पुनः वाद जुंपला. चंडबाहूनें—ही शिकार आपली आहे व ती माझी मला दे, म्हणून तक्रार लावली. तेव्हां वसुमती रागानें म्हणाली, 'भल्या गोष्टीनें येथून चालता हो. माझ्या शेतांत राहशील, किंवा भांडशील तर दुसराच कांहीं तरी परिणाम होईल!'

चंडबाहूला तिनें दर्डावून सांगितलें तरी तो ऐकेना आणि शिकार आपली म्हणून भांडूं लागला. डुकराच्या अंगावर

तीन बाण लागले होते व त्यांवर दोघांच्या निशाण्या होत्या. तेव्हां वसुमतीचे दोन बाण व चंडबाहूचा एक बाण याविषयीं कांहीं वाद नव्हता. पण आपला बाण आधीं लागला व त्यानेंच हा डुकर मेला म्हणून चंडबाहू भांडत होता. पण वसुमतीचे बाण वर्मस्थानीं लागले होते; यामुळें तिच्याच बाणांनीं डुकराचा प्राण गेला, व रक्ताचे ओघळ थिजले होते, त्यावरून वसुमतीचेच बाण आधीं लागले असें चंडबाहूला कबूल करावें लागलें, आणि दोघांचा तंटाही मिटला!

वस्तुतः आतां भांडण्याचें कांहीं कारण नव्हतें, पण चंडबाहूला तिच्याविषयीं अभिलाष उत्पन्न झाला होता. ती शेतकऱ्याची मुलगी होती, तरी रूपानें साधारणतः बरीच होती. चंडबाहू तिच्या शौर्याला पाहून अतिशय मोहित झाला होता. तो तिच्यापेक्षां विशेष संपन्न असून इतर गुणांनींही योग्य होता. अशी शूर मुलगी आपली स्त्री व्हावी, हें त्याच्या मनांत आलें. पण त्याच्या अंगीं विशेष शौर्य असल्याचें दिसलें नाहीं, म्हणून वसुमतीला तो मुळींच आवडला नाहीं. ती उपवर होती व चंडबाहू तिला मान्य होण्यासारखें कांहीं शौर्य दाखविता, तर कदाचित् तिचें मन त्याच्यावर गेलें असतें. पण त्याच्या हातून तसें कांहीं न झाल्यामुळें तो तिच्या अनादराला पात्र झाला.

मनुष्य कामी झाला म्हणजे तो विवेकशक्तीला अगदीं फांटा देतो. चंडबाहू हा क्षत्रिय होता व साधारणतः क्षत्रियांच्या मुलींची आवड कोणत्या प्रकारची असते, हें त्याला

माहीत नव्हतें असेंही म्हणतां येत नाहीं. विशेषेंकरून शूर पुरुषाला चाहणाऱ्या क्षत्रियकन्येला संतोष वाटण्यासारखें आपल्या हातून कांहीं घडलें नाहीं, व त्यांतूनही वसुमती स्वतः शूर व साहसी असून तिनें आपल्या शौर्यानें आपणाला लाज वाटण्यासारखें कृत्य करून दाखविलें, या गोष्टीचा चंडबाहूनें विचार केला असता तर— वसुमती आपली बायको व्हावी, हा विचार त्यानें मुळींच मनांत आणला नसता! निदान उघड दाखविला तरी नसता. पण कामानें वेडा झालेला चंडबाहु तिच्या पाठीस लागला, आणि ही शिकार आपल्या हद्दींतली आहे, तेव्हां तिच्यावर माझा हक्क आहे, म्हणून उगीच तक्रार करूं लागला.

चंडबाहूच्या म्हणण्यांत कांहीं जीव नव्हता. कारण, शिकारीचा नियम असा आहे कीं, ती ज्याच्या हद्दींत सांपडेल, त्याचीच समजली जाते. मूळचें हें जनावर अमक्याच्या हद्दींतलें आहे, असें ठरविण्याला कांहीं विशेष साधन नसल्यामुळें—ज्या ठिकाणीं तें मिळेल तेंच त्याचें ठिकाण, असें समजावें लागतें, हें चंडबाहूला माहीत नव्हतें असें नाहीं, तथापि त्याचा हेतु निराळाच होता. कांहीं तरी कुरापत काढून—तूं आपली बायको हो, असें त्याच्या मनांत सांगावयाचें होतें! व म्हणूनच तो तक्रार करीत होता. त्यानें बराच वेळ जिकीर करून शेवटीं तिचीं आर्जवें करण्यास सुरवात केली, पण तीं त्याला अनुकूल झाली नाहींत. फार वेळ विनवण्या करून करून दमला तरी— कांहीं उपयोग होत नाहीं असें पाहून—कामाच्या बहरांत —हिचें शौर्य किती आहे, व आपलें हिच्यापुढें चालेल

किंवा नाहीं, याचा कांहींच विचार न करितां——तो तिच्यावंर बलात्कार करण्यास प्रवृत्त झाला.

वसुमती चंडबाहूपेक्षां शूर व बलाढ्य होती, हें तेथें निराळें सांगावयास नको. कारण, तिच्या पूर्वींच्या पराक्रमावरून तें अगदीं उघडच होत आहे. चंडबाहु बलात्कार करूं लागला, तेव्हां तेथल्या तेथें त्याला चीत करणें हें तिला फारसें अशक्य नव्हतें. पण तो हावेळपर्यंत तिचीं पुष्कळ आर्जवें करित होता, त्यावरून जरी ती त्याला वरायाला तयार झाली नव्हती, तरी तिला त्याची दया आली होती, यामुळें त्याच्याच तरवारीनें त्याचें डोकें उडविणें हें क्रूर काम करण्यास ती तयार झाली नाहीं. चंडबाहु आपल्यावर जबरी करतो असें पाहून—बाबा धांव, अशी बापाच्या नांवानें आरोळी मारून ती त्याच्या हातूंन सुटून जाण्याचा प्रयत्न करूं लागली.

वसुमतीचा बाप प्रतापसेन व त्याचे मुलगे घराकडे गेल्याला बराच वेळ झाला होता. ते जेवणखाण आटपून परत शेताकडे येण्यास निघाले असून अगदीं जवळ पोहोंचले होते. वसुमतीची आरोळी त्यांच्या कानीं गेली, व त्यांणीं तेथूनच——भिऊं नको, हे आलों पहा ——असा जबाब दिला. तो ऐकून वसुमती चंडबाहूला म्हणाली, 'मेल्या द्वाडा, अजून तरी एकीकडे हो, आणि पळून जा. नाहींतर फुकट प्राणाला मुकशील.' हें तिचें सांगणें कामानें वेडावलेल्या चंडबाहूच्या कानांत मुळींच शिरलें नाहीं. त्याचा अविचार चाललाच होता, इतक्यांत प्रतापसेन व त्यांचे मुलगे तेथें धांवत आले.

शूर क्षत्रियच ते! आपल्या बहिणीवर—तिच्या इच्छे-

विरुद्ध—हा दांडगा जुलूम करीत आहे, असें पाहून प्रतापसेनाचे चौवेही मुलगे एकदम चंडबाहूच्या अंगावर तुटून पडले. त्यांणीं लाथांबुक्यांनीं त्याचा चांगला समाचार घेतला, आणि त्याच्याच कमरेचा काच्या सोडून त्याच्या मुसक्या बांधून त्याला गांवांत घेऊन गेले. प्रथम त्यांणीं त्याला आपल्याच घरीं नेऊन ठेवलें, व नंतर ते त्यास आपल्या सरकारांत पाठविणार होते. तरी तेथें कांहीं सवड साधून तो मोकळा झाला. आणि त्याच्या देखरेखीवर असलेल्या —प्रतापसेनाच्या धाकल्या मुलाला जखम करून तो पळून जाण्याच्या विचारांत होता. तो चांगल्या गुणांनीं राहता तर प्रतापसेनानें त्याला शरणागत समजूत कदाचित् सोडूनही दिलें असतें; पण त्याणें आपल्या मुलाच्या अंगावर वार केला ही गोष्ट प्रतापसेनाला सहन झाली नाहीं. त्याणें त्याची अतिशय निर्भर्त्सना करून त्याला मोकळें सोडलें, आणि—खरा क्षत्रियाच्या पोटचा असशील तर ये, म्हणून बोलावून द्वंद्वयुद्धांत त्याचा शिरच्छेद केला.

वर सांगितल्याप्रमाणें चंडबाहु आपल्या पाजीपणानेंच मेला; पण त्याचें मरण हें मोठ्या अनर्थाला कारण झालें. चंडबाहूला आनंदवर्धनाच्या हद्दींतील शेतकऱ्यानें मारलें, ही बातमी सिंहवर्म्याच्या कानांवर गेली. वस्तुतः त्या चंडबाहूनें जो अन्याय केला, त्याला ती शिक्षा योग्यच होती. पण चंडबाहूचें वाईट वर्तन जमेस न धरतां—आनंदवर्धनाच्या हद्दींतल्या शेतकऱ्यानें विनाकारण आमच्या सरदाराचा खून केला, असें मानून सिंहवर्मा आनंदवर्धनाशीं कलह उपस्थित करण्याला तयार झाला.

त्याला कांहीं तरी निमित्त पाहिजेच होतें, तें हें आयतेंच मिळालें, तें त्याणें फुकट जाऊं दिलें नाहीं! हा कलह विशेष पेटवून आनंदवर्धनाचा सूड घ्यावा, असा त्याणें निश्चय ठरविला. आणि एका चतुर वकिलाच्या हातीं आनंदवर्धनाला खलिता देऊन पाठविला. 'प्रतापसेन याचे चारी मुलगे व मुलगी वसुमती यांसह त्याला आपल्या ताब्यांत द्यावें; नाहींपेक्षां आपण स्वारी करून त्याला बलात्कारानें ताब्यांत घेऊं.' अशा अर्थाचा मजकूर त्यांत होता.

सिंहवर्म्याची आज्ञा घेऊन - हुकूमाप्रमाणें वकील आनंदवर्धनाकडे गेला. आणि त्याणें आपल्या धन्याचें काय म्हणणें आहे तें कळवून त्याला तो खलिता दिला. आनंदवर्धनाच्या अंगी असावें तितकें विशेष शौर्य नव्हतें, तरी तो एरवीं बुद्धिमान् असल्यामुळें कामाकाजाची व्यवस्था चांगल्या रीतीनें चालवीत होता. प्रतापसेनानें जी गोष्ट केली, ती त्याला कळली होती. तथापि त्यांत त्याचा कांहीं अपराध होता असें न दिसून आल्यावरून त्याणें त्याबद्दल प्रतापसेनाला कांहीं शिक्षा वगैरे दिली नव्हती. सिंहवर्मा मोठा अभिमानी असून स्वभावानें उद्दाम आहे, हें त्याला ऐकून ठाऊक होतें. तथापि तो स्वतः—शांत व न्याय अन्यायाचा विचार करून—झाल्या गोष्टीबद्दल विशेष चर्चा करील, असें त्याला वाटलें नव्हतें. सिंहवर्म्याच्या मनांत कोणत्या गोष्टीचा दंश आहे, व त्याणें या प्रकरणाला इतका जोर कां दिला, हेंही त्याला माहीत नव्हतें. वकिलानें दिलेला

खलिता घेऊन आनंदवर्धनानें, विचार करून याचें काय तें लवकरच उत्तर मिळेल, असें सांगून सत्कारपूर्वक त्याला ठेवून घतलें.

सिंहवर्म्यानें खलिता पाठविला त्यांतील मजकूर बराच उद्दामपणाचा होता; व त्याची मागणी अपमानकारक होती. तथापि आनंदवर्धनानें तें प्रकरण निकरावर येऊं नये म्हणून प्रधानमंडळीसह त्याच्या खलित्याचा नीट विचार केला. प्रतापसेनाचें कुटुंब आपल्या ताब्यांत द्यावें, नाहींपेक्षा लढाईला तयार व्हावें असाच त्याच्या लेखाचा मतलब होता. त्याणें प्रत्यक्ष तुमच्याशीं आपण लढाईला तयार आहों, किंवा तुम्ही तयार व्हा, असें लिहिलें नाहीं. तरी प्रतापसेनावर अर्थात् आपल्या रयतेवर परकीय राजा सिंहवर्मा याणें हल्ला केला, व त्याचें कुटुंब धरून नेलें किंवा त्याचा नाश केला, तर त्या संबंधानें आनंदवर्धनाला उदास राहतां येत नव्हतें. परकीय लोकांनीं हल्ला करून रयतेला उपद्रव दिला, आणि आनंदवर्धनानें तिकडे दुर्लक्ष्य केलें, तर ती गोष्ट त्याच्या राज्यसत्तेला अपायकारक होणार ! स्वतः राजानें आपल्या प्रजेवर जुलूम करणें–हें देखील चांगलें नव्हेच पण एखादवेळ तसें झालें तरी चालेल, परंतु शत्रूनें रयतेला उपद्रव दिला आणि राजानें तो सहन केला, तर ही गोष्ट कधींही सहन होत नाहीं. त्यामुळें राजाचें वजन समजतें व आपल्या राजाच्या अंगीं तितकें सामर्थ्य नाहीं, असें समजून रयत बेदील होते. उलाढाली-लोकांना खटपटी करण्यास संधि मिळते. असे अनेक

अनर्थ होतात; म्हणून रयतेचें परशत्रूपासून रक्षण करणें हें राजांचें प्रथम कर्तव्य आहे.

एका कुटुंबाकरितां आपल्या राज्यावर अनर्थ ओढून घ्यावा, त्या भानगडींत पडण्यापेक्षां प्रतापसेनाचें कुटुंब सिंहवर्म्याच्या हातीं देऊन हें प्रकरण मिटवावें, असें आनंदवर्धनाच्या मनांत होतें. पण त्याचे प्रधान, सेनापति यांला ती गोष्ट मान्य झाली नाहीं. ते म्हणाले, 'आज आम्हीं प्रतापसेनाचें कुटुंब देऊन तंटा मिटविण्याचा प्रयत्न करूं, पण त्यामुळें तो आमचें वजन ओळखील, व यापेक्षांही भारी असून अपमानकारक अशी दुसरी मागणी करण्याला मागें पुढें पाहणार नाहीं. या कामांत त्याचा सरदार चंडबाहु हाच अपराधी होता व म्हणूनच त्याला ही शिक्षा मिळाली ती योग्यच आहे. असें असून तो मुद्दाम हा तंटा उपस्थित करतो व आपल्याला धमकावतो, तेव्हां आपण ही त्याची मागणी कबूल केली, तर पुढें आणखीं काय करील, कोणास ठाऊक. व कांहीं अन्याय नसतां प्रतापसेनाचें कुटुंब आपण त्याच्या हवालीं केलें तर लोक आपल्याला भ्याले असें समजतील, तेव्हां तसें करणें मुळींच योग्य नाहीं!

याप्रमाणें पुष्कळ भवति न भवति होऊन शेवटीं सिंहवर्म्याची मागणी कबूल करूं नये, असा विचार ठरला, व त्या अर्थानें त्याला उत्तर पाठवावें, असा निश्चय झाला. आनंदवर्धनानें सिंहवर्म्याला त्याच्या खलित्याचें उत्तर पाठविलें, त्यांत असें होतें कीं, 'आपण केलेली मागणी न्यायाला अनुसरून नाहीं. क्षत्रियांच्या धर्माप्रमाणें आपला सरदार चंडबाहु हा वागला नाहीं. प्रतापसेनानें त्याचा वध केला तो क्षत्रियाच्या रीतीला अनुसरूनच केला. तथापि

आपल्या एका मोठ्या सरदाराचा अशा रीतीनें शेवट झाला, याबद्दल आम्हीं फारच दुःखी आहों.'

झालेल्या गोष्टींत प्रतापसेनाकडे कांहीं अपराध लागू होत नसल्यामुळें आमच्यानें त्याचें कुटुंब आपल्या ताब्यांत देववत नाहीं. आपण न्याय अन्याय याचा नीट विचार करून, निरपराधी प्रतापसेनाच्या कुटुंबावर हल्ला करणें अयोग्य आहे, व तसें झालें तर रयतेच्या नात्यानें आम्हांस त्याचा बचाव करणें भाग पडेल. अल्पकारणा-करितां उभयतांच्या मित्रत्वांत व्यत्यय आणावा, ही गोष्ट आम्हांस बिलकूल पसंत नाहीं. यावर आपली मर्जी!'

आनंदवर्धनानें रीतीप्रमाणें वकिलाचा सन्मान करून हा खलिता त्याच्याजवळ दिला. एकंदरींत आपला हेतु काय हें त्याला कळविलें. वकिलानें खलिता सिंहवर्म्याला नेऊन दिला, आणि आनंदवर्धनाचें म्हणणें काय आहे, तें कळविलें. खलित्यांतील मजकुरावरून प्रतापसेनावर आपण हल्ला केला, तर आनंदवर्धन त्याचा बचाव करण्यास—अर्थात् त्याच्याबद्दल लढण्यास तयार होणार असें होतें, त्याचा त्याला फार राग आला. चंद्रगुप्त व त्याचे बाळ-मित्र पुष्पसेन आणि वीरमित्र हे लढायाला तयार असून वरचेवर त्यांना स्फुरण येतच होतें. त्यांतून आनंदवर्ध-नानें पर्यायमात्रानें आपण लढाईस तयार आहों, असें सुचविलें, तेव्हां सिंहवर्म्यानें आपल्या सेनापतीला एकदम लढाईची तयारी करण्याचा हुकूम दिला.

आनंदवर्धन व त्याचे प्रधान यांलाही, सिंहवर्मा अशा रीतीनें शांत होणार नाहीं व तो लढाईस उभा राहील, असें वाटलें होतें. तथापि आपण पाठविलेल्या उत्तरावर

त्याचें कांहीं तरी प्रतिउत्तर येईल, व त्यांत तो लढाईला तयार झाल्याचें कळवील असें वाटलें; म्हणून त्यांणीं विशेष कडेकोट तयारी केली नव्हती. कदाचित् त्याचे लोक प्रतापसेनावर हल्ला करतील म्हणून त्याच्या रक्षणाकरितां–तो ज्या खेड्यांत राहत होता, तेथें–कांहीं फौज पाठविली होती, व हळू हळू तो जमवाजमव करण्याच्या विचारांत होता.

इकडे सिंहवर्म्यानें आपल्या फौजेची कडेकोट तयारी करून राजधानीपासून सरहद्दीकडे कूच् केला, व आनंदवर्धनाच्या सीमेच्या जवळ जवळ आपली फौज पोहोंचली असें पाहून–आपण प्रतापसेनावर हल्ला करायाला आलों आहों, अशा अर्थाचा खलिता आनंदवर्धनाकडे पाठविला. तो खलिता आनंदवर्धनाच्या हातीं येऊन फौजेची तयारी करून सिंहवर्म्याला अटकाव करण्याला तो येऊन पोहोंचेपर्यंत बराच अवकाश लागला. तोंपर्यंत सिंहवर्मा आपली हद्द ओलांडून आनंदवर्धनाच्या हद्दींत शिरला व त्याणें जिकडे तिकडे दाणादाण करण्याची सुरवात केली. प्रतापसेनाचें रक्षण करण्याकरितां पाठविलेल्या फौजेवरच्या अधिकाऱ्यानें–शत्रू कडेकोट तयारीनें आला आहे, तेव्हां आपल्याच्यानें थोड्याश्या फौजेच्या बळावर त्याच्यापुढें टिकाव धरवणार नाहीं, व आपल्याला लौकर मदतही पोहोंचण्याचा संभव नाहीं; म्हणून त्याणें तें खेडें सोडून जवळच एक मजबूत पाहडी किल्ला होता, तेथें प्रतापसेन व त्याचें कुटुंब यांला नेऊन ठेविलें, आणि फौजेसहवर्तमान त्या किल्ल्याचा आश्रय करून राहिला.

सिंहवर्म्यानें आपल्या फौजेच्या दोन टोळ्या केल्या

होत्या; एका टोळीवर चंद्रगुप्त व आपले दोघेही पुत्र यांला नेमलें असून ही टोळी अघाडीला पाठविली होती, व दुसऱ्या टोळींत स्वतः आपण होता. रागरंग पाहून पुढें चाल करायची असा विचार करून तो आपल्या सरहद्दीवरच तळ देऊन बसला होता. अघाडीला गेलेल्या टोळीचे अधिपति अर्थात् दोघे राजपुत्र व चंद्रगुप्त हे मोठे शूर असून आनंदवर्धनाचा सूड घेण्याच्या कामांत त्यांना विशेष आवेश होता. तेव्हां अर्थात् त्यांणीं आनंदवर्धनाच्या राज्यांत मोठा अनर्थ उडवून दिला. प्रतापसेन ज्या खेड्यांत राहत होता, तेथें त्यांणीं प्रथम तळ दिला; पण तो तेथें नसून जवळच्या किल्ल्यावर आहे, असें समजल्यावरून त्यांनीं किल्ल्याला वेढा दिला, व जिकडे तिकडे मोरचे बांधून किल्ल्यावर मारा सुरू केला. प्रतापसेनाच्या बचावाकरितां असलेली फौज विशेष नव्हती, तरी त्याच्या वरचा अधिकारी हुषार असून त्यांना मजबूत आश्रय मिळाल्यावरून त्यांणीं बरेच दिवस शत्रूला दाद दिली नाहीं.

इकडे आनंदवर्धनाला सिंहवर्म्याचा खलिता पोहोंचतांच त्याचें धाबें दणाणलें. तो वयानें अल्प असून अनुभव नसल्यामुळें घाबरला होता, तथापि सेनापति व मुख्य प्रधान यांणीं लवकर फौजेची तयारी करून–त्या सात्विक राजा आनंदवर्धनाला सिंहवर्म्याशीं सामना करण्याला बाहेर काढलें ! ज्या दिवशीं आनंदवर्धन शहराच्या बाहेर प्रस्थान ठेवणार त्यादिवशीं राजवाड्यांत जिकडे तिकडे रडारड सुरू झाली. आनंदवर्धनाची आई चंद्रानना व शशिप्रभेची

आई सानुमती ह्या दोघी ह्या अनार्थाला प्रवर्तक झाल्या होत्या. जटाबिटा तोडूनघेऊन व जीव देण्याचें भय घालून आपआपल्या नवऱ्यांकडून त्यांणीं शशिप्रभा व आनंदवर्धन यांचें लग्न लावविलें! व आपण दोघीं परस्परांच्या विहीणी बनल्या. पण त्याचा परिणाम काय होणार हें त्या बायकामनुष्यांच्या लक्षांत कोठून येणार? व अद्यापि तरी आनंदवर्धनावर हें संकट येण्याला कारण आपलीच कृति हें त्यांच्या लक्षांत देखील नव्हतें! तो अल्पवयस्क असून प्रकृतीनें फार नाजूक आहे, तेव्हां लढाईसारख्या कठीण प्रसंगांत त्याचे फार हाल होतील, एवढ्याच करितां त्या दुःख करित होत्या.

शशिप्रभेला आनंदवर्धनाचा क्षणभरदेखील वियोग सहन होत नव्हता. लढाईसारख्या धोक्याच्या प्रसंगांत त्याचें काय होईल कोणास ठाऊक. या भीतीनें तिणें त्याच्याबरोबर जाण्याचा निश्चय केला, व आनंदवर्धनालाही तिच्यावांचून चैन पडत नव्हतें, म्हणून प्रधानाच्या अनुमतानें त्यानें शशिप्रभेलाही बरोबर घेतलें. आनंदवर्धन फौजेसहवर्तमान कूच दरकूच करित शत्रु ज्या भागांत धांदल करित होते, तिकडे निघाला.

सिंहवर्मा आपल्या सरहद्दीवर तळ देऊन बसला होता, हें वर सांगितलेंच आहे. आनंदवर्धनाच्या हालचालीवर त्याणें सारखी नजर ठेविली होती. त्याचे गुप्त हेर तिकडे काय काय चाललें आहे, त्याची त्याला वरचेवर बातमी देत होते. प्रतापसेनाला ज्या किल्ल्यावर ठेविलें होतें, तिकडे आनंदवर्धन फौज घेऊन चालला आहे. हें ऐकून तो त्याच्या पाळतीवर होता. तो जवळ जवळ आला असें

ऐकून सिंहवर्म्यानें पुढें कूच करून आनंदवर्धनाला मधल्या मधेंच अडथळा केला. किल्ल्यावरच्या फौजेची आणि त्याची भेटच होऊं दिली नाहीं. कारण, आनंदवर्धनाची फौज किल्ल्याजवळ पोहोंचली असती, तर आपल्या अघाडीला गेलेल्या टोळीला अपाय झाला असता, म्हणून त्यानें मध्येंच त्याला अटकाव केला.

स्वतः आनंदवर्धन भित्रा होता; पण त्याचे सेनापति व सरदार मोठे शूर होते. सिंहवर्मा आडवा आला हें पाहून त्यांणीं तेथेंच तळ दिला व दोघांची लढाई सुरू झाली. सिंहवर्मा आपली सरहद्द सोडून आनंदवर्धनाच्या राज्यांत लढत असल्यामुळें या लढाईपासून आनंदवर्धनाचें अतोनात नुकसान होत होतें. आनंदवर्धनाचे सरदार मोठ्या शौर्यानें लढत होते, तरी शत्रूशीं लढाई करणें व आपल्या रयतेला त्याच्यापासून उपद्रव न होऊं देणें ह्या दोन गोष्टींकडे त्याला ध्यान ठेवावें लागत होतें. सिंहवर्म्याची फौज अधिक असून त्याची तयारी चांगली होती. यामुळें दिवसेंदिवस त्याची सरशी होत चालली.

सरदार, शिपाई, वगैरे लोक कितीही शूर असले, व ते निकरानें लढत असले तरी मुख्य धनी शूर असल्यावांचून त्यांच्या शौर्याचा विशेष उपयोग होत नाहीं. माहाभारतांतल्या उत्तरासारखा भित्रा धनी असल्यावर बिचाऱ्या सरदारांनीं काय करावयाचें आहे? आनंदवर्धनाचा सेनापति प्रतिदिवशीं त्याला लढाईंत आपल्या बरोबर नेत होता. आनंदवर्धन मनापासून नाहीं तरी सरदारांच्या आग्रहास्तव कां होईना—पण आपल्या धनुर्विद्येचा प्रभाव दाखविण्याचा प्रयत्न करित होता. तथापि

एकंदरींत त्यांला आवेश व धैर्य नसल्यामुळें त्याचें कांहीं तेज पडत नव्हतें!

आनंदवर्धनाच्या राज्यांत, स्वतः आनंदवर्धनाची आणि सिंहवर्म्याची, तसेंच त्याच्या सरदारांची आणि चंद्रगुप्तादि तिघांची अशा निरनिराळ्या दोन ठिकाणीं लढाया चालल्या होत्या. यामुळें राज्यांत जिकडे तिकडे हाहाकार झाला. शत्रूच्या फौजेला व स्वतः आनंदवर्धनाच्या फौजेला सर्व प्रकारचा पुरवठा करतां करतां रयत अगदीं त्रासून गेली. ज्या ठिकाणीं लढाया चालल्या होत्या त्याच्या आसपासचे गांवचे गांव अगदीं उजाड पडून फौजेच्या त्रासामुळें रयत जीव घेऊन वाट फुटेल तिकडे पळत जात होती!

याप्रमाणें देश उजाड होत असून लढाईचा शेवट होण्याचा रंग दिसेना, तेव्हां आनंदवर्धनाच्या मुत्सद्दी लोकांना मोठें संकट पडलें. दोघे राजपुत्र आणि चंद्रगुप्त प्रतापसेनाला आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां किल्ल्याला वेढा देऊन लढत होते. किल्ल्यावरच्या लोकांना आश्रय मजबूत मिळाल्यामुळें ते आपल्याला दाद देत नाहींत, असें पाहून ह्या तिघांला कंटाळा आला, व एकप्रकारें लाजही वाटली. तेव्हां त्यांनीं मसलत करून किल्ल्यावर चोरवाटेनें आपले कांहीं लोक पाठविण्याची तयारी केली, आणि त्या तिघांनीं भेद करून किल्ला सर करण्याची योजना केली व ती त्यांची सफलही झाली. त्यांला किल्ल्याचे माहितगार असे कांहीं लोक मिळाले होते. त्यांच्या सल्ल्यानें स्वतः वीरमित्रानें चोरवाटेनें कांहीं निवडक मंडळींसह किल्ल्यांत प्रवेश केला; आणि एकदम आंत जाऊन एक

दरवाजा खुला केला. पुष्पसेन व चंद्रगुप्त हें पूर्वसंकेताप्रमाणें त्या दरवाज्याच्या तोंडाशीं आपली फौज घेऊन तयारच होते. दरवाजा उघडा होतांच ते एकदम किल्ल्यांत घुसले!

किल्ल्यावर म्हणण्यासारखी विशेष तयारी नव्हती व लोकही थोडे होते. शत्रूची एकदम पुष्कळ फौज आंत येतांच त्यांची धांदल उडाली. त्यांना किल्ल्याचा मजबूत आश्रय असून शत्रू उघड्यावर होते, म्हणूनच त्यांचा हावेळपर्यंत निभाव लागला होता. पण शत्रू किल्ल्यांत घुसले तेव्हां त्यांच्यावर मोठा आणीबाणीचा प्रसंग आला. आतां दुसरा कांहीं उपाय नाहीं, असें पाहून सर्वांनीं आपल्या जिवावर उदार होऊन लढण्याचा विचार केला, आणि एकदम त्यांच्या अंगावर तुटून पडले. पण थोड्याशा लोकांचा एवढ्या मोठ्या फौजेबरोबर कसा टिकाव लागणार? पुष्पसेन व त्याच्या बरोबरचे इतर लोक यांणीं शत्रूच्या लोकांची एकसारखी कत्तल उडविली, आणि हां हां म्हणतां शेंकडों लोक कापून काढले. त्यांना मुख्यत्वें प्रतापसेन व त्याचें कुटुंब यांना धरावयाचें होतें, म्हणून ते फौजेचा विशेष नाश करीत नव्हते.

त्या गर्दींत प्रतापसेनाचे मुलगे कोठच्या कोठें मरून पडले याचा कांहीं पत्ताच लागला नाहीं. प्रतापसेन— आपली मुलगी वसुमति हिला पळवून नेऊन सुरक्षित ठिकाणीं ठेवावी, म्हणून तिला घेऊन धांवत होता इतक्यांत, चंडबाहूबरोबर शिकारीस गेलेला त्याचा मोतद्दार त्या लढाईंत होता. त्याच्या दृष्टीस पडतांच त्यानें प्रतापसेनाला ओळखलें. आणि—आपल्या धन्याला मारणारा तो

म्हणून मोठ्यानें ओरडून तो त्याच्या अंगावर धांवला. त्याबरोबर चंद्रगुप्त जवळच होता, त्यानें धांवत जाऊन प्रतापसेनाचें डोकें उडविलें; व त्याची मुलगी वसुमति हिला कैद करून आपल्या सरदाराच्या हवालीं केलें! सारांश, थोडक्या अवकाशांत किल्ल्यावरच्या सर्व लोकांचा पराभव करून त्यांणीं तो सर केला.

याप्रमाणें इकडे त्यांना जें काम करावयाचें होतें तें झालें. प्रतापसेनाचें शीर व त्याची मुलगी वसुमती हिला जिवंत धरून, आणि आपल्याकडील जे लोक मेले त्यांची पुढची व्यवस्था लावून मंडळी किल्ल्यावरून खालीं उतरली. त्यांना मुख्यत्वें प्रतापसेनाला शिक्षा करावयाची होती ती झाली तेव्हां अर्थात् त्यांचें कार्य झालें. आतां रयतेला उपद्रव देणें योग्य नाहीं असा विचार करून ते सिंहवर्म्याला येऊन मिळाले. दोघे राजपुत्र व चंद्रगुप्त यांणीं प्रतापसेनाचें शीर सिंहवर्म्याच्या पायांवर ठेवून व त्याची मुलगी वसुमति हिला पुढें उभी करून ते तिघेही त्याच्यापुढें हात जोडून उभे राहिले. आपल्या इच्छेप्रमाणें मुलगे विजयी होऊन आले, हें पाहून सिंहवर्म्याला मोठा आनंद झाला. त्यानें त्या तिघां जयशालींना शाबासकी देऊन त्यांचें मोठें गौरव केलें.

सिंहवर्म्याची आनंदवर्धनाशीं बरेच दिवस लढाई चालली होती. पण म्हणण्यासारखा हावेळपर्यंत कोणत्याही पक्षाला जय न आल्यामुळें, त्याला त्या लढाईचा एकप्रकारें कंटाळा आला होता. त्यांचा मुख्यत्वें आनंदवर्धनावर राग होता. रयतेवर राग असण्याचें मुळींच कांहीं करण नव्हतें. लढाई फार दिवस चालल्यामुळें

रयतेला अतिशय उपद्रव झाला, ही गोष्ट सिंहवर्म्यालाही अयोग्य वाटत होती. आपले मुलगे विजयी होऊन आपणास येऊन मिळाले, यामुळें आपल्या पक्षाला विशेष जोर आला; व ह्या विजयानें आनंदवर्धनाच्या पक्षाची तितकीच नाउमेद झाली. तेव्हां ह्याच संधीला काय तो या युद्धाचा शेवट करावा, असें सिंहवर्म्याच्या मनांत आलें.

त्याणें आपल्या छावणींत एक दरबार भरविला. आणि त्यांत सर्व योध्यांना मोठा आवेश येईल, याप्रकारचें भाषण करून—तीन दिवसांच्या आंत आनंदवर्धनाला कोण जिंकावयाला तयार असेल त्याणें प्रतिज्ञा करून विडा उचलावा. त्याणें आनंदवर्धनाला जिवंत धरून आणलें, तर मी, आनंदवर्धन व त्याची स्त्री शशिप्रभा या दोघांला त्याला बक्षीस देईन! त्याचे प्राण ठेवणें अथवा त्यांची पाहिजे ती व्यवस्था करणें याचा सर्व अधिकार त्या जिंकणाराला माझ्याकडून बक्षीस करण्यांत येईल! व आनंदवर्धनाच्या राज्याचा निम्मे भाग त्याला देईन. उगीच मनुष्यांचा संहार करीत बसण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आपल्याला मुख्य कर्तव्य काय आहे, तेंच केलें म्हणजे झालें.

सिंहवर्म्यानें लढाईचा लौकर शेवट व्हावा म्हणून ही युक्ति काढली. आनंदवर्धनाला आपण खात्रीपूर्वक जिंकूं याविषयीं त्याला मुळींच संशय नव्हता, तथापि कांहीं आवेश उत्पन्न केल्यावांचून या युद्धाचा लौकर शेवट लागावयाचा नाहीं, असें त्याला वाटत होतें. आनंदवर्धनाला जिंकल्यानंतर चंद्रगुप्त व त्याचे मित्र जे आपले दोवे पुत्र हे त्याला छळल्यावांचून किंवा त्याची स्त्री शशिप्रभा—जी ह्या लढाईला मुख्य कारण—तिच्यावर नजर

ठेवल्यावांचून राहणार नाहींत. आणि त्यांचा विशेष आवेश असल्यामुळे त्या कामीं आपल्यालाही प्रतिबंध करतां येणार नाहीं. असें झालें म्हणजे कदाचित् आपल्या बरोबरीचे राजे आपल्याला दोष देतील. त्यांचें निवारण व्हावें म्हणून सिंहवर्म्यानें मुद्दाम दरबार करून हा पण लावला होता. लढाईत लूट मिळाली, अथवा शत्रूकडच्या उत्तम स्त्रिया मिळाल्या, तर मिळविणाराला त्या बक्षीस देण्याची पूर्वीपासून चाल होती. म्हणूनच मोठमोठे शूर लोक त्यांच्या आशेनें जिवावर उदार होऊन लढत असत!

सिंहवर्म्याचें भाषण ऐकून विरांना मोठें स्फुरण आलें. त्यांत चंद्रगुप्त मोठा आवेशी होता, आणि दोघे राजपुत्र त्याचा हेतु पूर्ण करण्याविषयीं झटण्यास तयार होते. आपल्याला पाहिजे होता, तोच पण लाविल्यामुळें चंद्रगुप्त वीरश्रीनें फुरफुरला. आणि राजा सिंहवर्मा याच्या समोर जाऊन पुढें ठेवलेल्या तरवारीस हात लावून म्हणाला, 'महाराज, आपण व इतर वीरांनीं माझी प्रतिज्ञा ऐकावी. मी शस्त्राला स्पर्श करून शपथ घेतों कीं, आजपासून तिसऱ्या दिवशीं सूर्यास्त होण्यापूर्वीं आनंदवर्धनाला जिवंत धरून आणल्यावांचून राहीन, अथवा त्याचें शीर माहाराजांच्या पायांपुढें हजर न करीन, तर मुळींच आपले प्राण ठेवणार नाहीं! परलोकांत मला अक्षय नरकप्राप्ति होईल! ही प्रतिज्ञा पुरी केल्यावांचून युद्धांतून परत येऊन जिवंत राहिलों, असें या जगांत कोठेंही कोणाच्या दृष्टीस पडणार नाहीं!'

चंद्रगुप्तानें याप्रमाणें प्रतिज्ञा करून विडा उचलला. त्याबरोबरच त्याचे मित्र पुष्पसेन आणि वीरमित्र या दोघां-

नींही चंद्रगुप्ताला त्या कामीं पूर्ण साह्य करावयाचें व त्यानें जी शपथ घेतली आहे तीच आपणासही लागू आहे, अशा अर्थाचें भाषण केलें व शपथा प्रमाणें करून ते तिघेही लढाईला तयार झाले. नंतर राजा सिंहवर्म्यानें त्यांचा उत्साह वाढेल अशा प्रकारचें भाषण करून त्यांचें फार गौरव केलें व दुसऱ्या दिवशींच्या लढाईची कडेकोट तयारी करविली.

आजपर्यंत झालेल्या लढाईंत शत्रूला जय अथवा पराजय प्राप्त होईल, याविषयीं आनंदवर्धनाकडच्या वीरांचें मत कांहीं निश्चित झालें नव्हतें. कधीं शत्रूला व कधीं आपल्याला जय आणि पराजय सारखेच येत गेल्यामुळें ते निराशही झाले नव्हते. पण प्रतापसेनाचा तसा शेवट होऊन शत्रु विजयी झाल्यामुळें त्यांला बरीच नाउमेद झाली. तथापि सेनापति आणि मुख्य प्रधान यांनीं धीर देऊन लढाई तशीच चालविली. शत्रूच्या गोटांत दरबार होऊन प्रतिज्ञा झाली आहे. हें वर्तमान आनंदवर्धनाकडच्या मुत्सद्यांना कळल्यामुळें त्यांना याविषयीं आतां काय करावें? याचा विचार पडला. भवति न भवति होऊन शेवटीं तहाचें बोलणें लावावें, असा विचार ठरला, व त्याप्रमाणें सिंहवर्म्याकडे त्यांनीं वकील पाठविला.

वकीलानें तह करण्याचा हेतु कळविला, तेव्हां सिंहवर्म्यानें ती गोष्ट मान्य केली; व तह करण्याविषयीं आपली पूर्ण संमती असल्याचें दर्शविलें. तेव्हां तह करावयाचा झाला, तर तो कोणत्या शर्तीवर कराल? हा प्रश्न निघाला. तेव्हां सिंहवर्म्यानें, अर्धें राज्य व आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा या दोघांची मागणी केली! तो म्हणाला, आम्हांस तुम्ही

कामदारलोक व रयत यांचा नाश करण्याची बिलकुल इच्छा नाहीं. मला तुमच्या राज्याची देखील गरज नव्हती. आम्हांस मुख्यत्वें तो तुमचा नेभळा राजा व सुंदर राणी या दोघांवांचून दुसरें कांहींच नको होतें. पण ज्यापेक्षां मी आज आपल्या वचनानें बांधला गेलों आहें व अर्धें राज्य आणि तीं दोघें स्त्रीपुरुषें बक्षीस देण्याचें कबूल केलें आहे, त्यापेक्षां आतां मला तें वचन पुरें केलें पाहिजे! तह करण्याची तुमची इच्छा असल्यास वर सांगितल्याप्रमाणें माझें मागणें कबूल कराल तर आपल्याकडून तयारी आहे.'

सिंहवर्म्याचें भाषण ऐकून वकील परत आपल्या गोटांत आला व मुत्सदी मंडळीला सिंहवर्म्याचें मागणें कळविलें. त्यांना तें मुळींच कबूल करण्यासारखें नव्हतें. कदाचित् त्यांणीं अर्धें राज्य दिलें असतें, पण राजा आणि राणी यांना देऊन मग तह तो कसला करावयाचा? असें समजून तहाविषयीं ते निराश झाले. शेवटीं जें होईल तें होईल; मारून मरावें असा निश्चय करून त्यांणींही आपल्याकडून कडेकोट तयारी केली.

सूर्योदय होतांच उभय पक्षांकडील सैन्यें तयार होऊन लढाईची सुरवात झाली. यापूर्वीं बरेच दिवस युद्ध चाललें होतें, पण त्याचें आणि आजच्या लढाईचें स्वरूप अगदीं निराळ्या प्रकारचें होतें. उभय पक्षांकडील योद्धे अगदीं जिवावर उदार होऊन लढत होते. चंद्रगुप्त व त्याचे दोघे मित्र सर्वांच्या पुढें होऊन मोठ्या आवेशानें शत्रूवर चाल करीत होते. त्यांणीं मुख्यत्वें आनंदवर्धनावर नेम धरला होता, पण आनंदवर्धनाकडच्या वीरांनीं त्याला मागें

सुरक्षित ठेवून शत्रूला ते आपल्या अंगावर घेत होते. चंद्रगुप्तानें त्यांच्या फौजेची दाणादाण केली, व आनंदवर्धनाला गांठण्याचा इरादा करून तो पुढें सरला; पण त्यांचा सेनापति पुढें होऊन त्यानें चंद्रगुप्ताला अडविलें. मुख्य प्रधान हत्तीवर बसून वेळोवेळ सल्ला मसलत देत होता. चंद्रगुप्त सेनापतीशीं लढत आहे, असें पाहून वीरमित्रानें प्रधानाला गांठलें. त्या उभयतांची बराचवेळ निकराची लढाई होऊन शेवटीं हत्ती मरण पावल्यामुळें प्रधानाला पळ काढावा लागला! ही वेळ सूर्यास्ताची असल्यामुळें लढाई तहकूब झाली.

दुसऱ्या दिवशीं पुनः युद्धास प्रारंभ झाला. चंद्रगुप्त व दोघे राजपुत्र यांणीं त्या दिवशीं शौर्याची कमाल केली. शत्रूचे पुष्कळ मोठमोठे वीर पाडले. आनंदवर्धनाचा बचाव करण्याकरितां झटणाऱ्या त्याच्या सेनापतीला चंद्रगुप्तानें मोठ्या शौर्यानें मारल्यामुळें, प्रधानानें दुसऱ्या दिवशींची लढायी सूर्यास्ताच्या सुमारास पुरी केली.

सर्व भार कायतो सेनापतीवर होता. तो पडल्यामुळें आनंदवर्धनाच्या प्रधानमंडळाची उमेद खचली. कदाचित् आपण पळून गेलों तर शत्रू पाठलाग करतील; म्हणून शत्रूच्या तोंडावर लढाई चालू ठेवून आनंदवर्धन आणि शशिप्रभा यांना कोठें तरी सुरक्षित ठिकाणीं नेऊन ठेवावें, अशी त्यांणीं मसलत केली. पण तीच त्यांना विशेष घातक झाली! आनंदवर्धन व शशिप्रभा कांहीं निवडक मंडळीसह अपरात्रीं पळून जाणार. हें वर्तमान चंद्रगुप्ताच्या हेरांनीं त्याला आधींच कळविलें होतें. त्यावरून त्यांनीं पाळत ठेवून त्यांच्या जाण्याच्या रस्त्यावर अडचणीच्या जागीं त्यांना गांठतां

येईल, अशा बेतानें कांहीं लोक पाठविले, व त्या रात्रीं आपल्या छावणींत—इषारा होतांच सर्वांनीं तयार असावें—असा चंद्रगुप्तानें सक्त हुकूम ठेविला होता.

मध्यरात्रीच्या सुमारास कांहीं निवडक शिपाई बरोबर घेऊन आनंदवर्धन व शशिप्रभा आणि त्यांच्या खानगीकडील इतर लोक दुसऱ्या एका किल्ल्यावर पळून जाण्याच्या बेतानें निघाले. हें वर्तमान कळतांच चंद्रगुप्त निवडक स्वारांनिशी एकटाच आडरस्त्यानें जाऊन त्यांच्या वाटेवर एका नदीच्या वळणांत दबून बसला. त्यानें पुढें पाठविलेले लोक तेथून जवळच पाळतीवर होते. आनंदवर्धन कोणच्या वाटेनें जातो, याची वेळोवेळ चंद्रगुप्ताला खबर कळत होती. रात्र अंधारी असून जिकडे तिकडे झाडी असल्यामुळें कांहीं दिसत नव्हतें. अशा संधींत आनंदवर्धन त्या नदीच्या वळणांत येऊन पोहोंचतांच चंद्रगुप्तानें एकाएकीं आपल्या लोकांना इषारा करून त्यांच्यावर छापा घातला!

बरोबरच्या लोकांनीं बरीच हालचाल केली; पण त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. चंद्रगुप्तानें व त्याच्या लोकांनीं त्यांचा पराभव करून आनंदवर्धन व शशिप्रभा ह्या दोघांला कैद करून नेलें. चंद्रगुप्ताला जिच्याबद्दल मोठी ईर्ष्या उत्पन्न झाली होती, व जिच्या निमित्तानें हा एवढा अनर्थ उपस्थित झाला, आणि जिच्याकरितां पूर्वजन्मांत त्यानें प्राणत्याग केला, ती शशिप्रभा हस्तगत झाल्यावरूनें तो कृतकृत्य झाला! रात्र अंधारी असल्यामुळें तिचें रूप अवलोकन करण्याचा लाभ त्याला घडला नाहीं. यद्यपि तीं दोघें या वेळीं त्याच्या हातांत सांपडलीं होतीं, तथापि त्यानें

त्यांची अमर्यादा केली नाहीं. त्या दोघांला कैद करून तो परत आपल्या गोटाकडे जाण्यास निघाला. इतक्यांत सूर्योदय होऊन गोटांत पोहोंचेपर्यंत बराच दिवस वर आला.

आनंदवर्धनाला शत्रूंनीं कैद करून नेलें, हें वर्तमान त्याच्या छावणींत कळण्यापूर्वींच इकडे लढाई सुरू झाली होती. पळून गेलेली मंडळी सुरक्षित येऊन पोहोंचेपर्यंत शत्रूला अडकवून धरावें, असें आनंदवर्धनाच्या प्रधानाच्या मनांत होतें. पण इकडे दुसरीच व्यवस्था झाली, हें त्याला मुळींच ठाऊक नव्हतें. लढाई सुरू झाल्यावर कांहीं वेळानें त्याला हें वर्तमान समजलें तेव्हां त्यांनीं पळ काढला; पण पुष्पसेन आणि वीरमित्र या दोघांनीं त्यांचा पाठलाग करून प्रधान व दुसरे कांहीं प्रमुख सरदार यांना ठार केलें! एकंदरींत आनंदवर्धनाच्या फौजेचा सर्वप्रकारें नाश होऊन लढाईचा शेवट झाला.

याप्रमाणें ज्याकरितां लढाईचा आरंभ केला होता, तें कार्य सिद्ध होऊन सिंहवर्मा विजयी झाल्यामुळें लढाईचा शेवट झाला. सिंहवर्मा—विजयी चंद्रगुप्त व आपले पुत्र यांसहवर्तमान जयघोष करीत आपल्या छावणीच्या ठिकाणीं परत आला. त्या दिवशीं सिंहवर्म्याच्या छावणींत जिकडे तिकडे अगदीं आनंदीआनंद झाला होता. शिपाईलोक मद्य वगैरे प्राशन करून ठिकठिकाणीं नाच, रंग, तमाशे व इतर अनेकप्रकारच्या कर्मणुकी करण्यांत गुंग झाले होते. या दिवशीं त्यांना त्यांच्या वरिष्टाकडून यथेच्छ वर्तन करण्याची मुभा मिळाली होती. जेवणखाण आटपून कांहीं वेळ विश्रांति घेतल्यावर सिंहवर्म्यानें आपल्या गोटांत

दरबार भरविला. लष्करी अधिकारी व इतर सरदार, मानकरी वगैरे जमल्यावर सिंहवर्म्यानें चंद्रगुप्ताची व त्याचे मित्र पुष्पसेन आणि वीरमित्र यांची फार तारिफ केली. आणि कैद केलेलीं आनंदवर्धन व शशिप्रभा या दोघांला दरबारांत आणवून सिंहवर्म्यानें सर्वांदेखत त्यांना चंद्रगुप्ताच्या हवालीं करून ——आजपासून या उभयतांवर चंद्रगुप्ताची सर्वप्रकारें सत्ता आहे, व त्यानें त्यांची पाहिजे तशी व्यवस्था करावी, असें जाहीर केलें; आणि आनंदवर्धनाच्या सर्व राज्याची मालकी आपल्याकडे आली आहे, व यांतील अर्धें राज्य आपण चंद्रगुप्ताला दिलें आहे, असें जाहीर करून त्या लढाईंत ज्यांनीं विशेष पराक्रम केले होते, त्यांना बक्षीसें वांटलीं. नंतर—आनंदवर्धनाचें राज्य आपण खालसा केलें, व त्यावर आजपासून त्याची कांहीं सत्ता नाहीं, अशा अर्थाचा जाहीरनामा जिकडे तिकडे प्रगट केला!

यावेळीं आनंदवर्धनाच्या राज्याला अधिकारी कोणी राहिला नव्हता. मुख्य राजा आनंदवर्धन हा तर सिंहवर्म्याच्या कैदेंत सांपडला असून त्याच्यामागें व्यवस्था चालविणारे सेनापती व प्रधान हे दोघेही युद्धांत पडले. तशांतून बहुत दिवस लढाई चालून लोकांना उपद्रव झाल्यामुळें जिकडे तिकडे विशेष अस्वस्थता झाली होती.

अशा स्थितींत सिंहवर्म्यानें आपला पुत्र पुष्पसेन याला—जिकडे तिकडे थारवाथारव करून देशांत स्वस्थता करण्याच्या कामीं नेमून, तो परत आपल्या राजधानीकडे निघून गेला. चंद्रगुप्ताला आनंदवर्धनाच्या राज्याचा अर्धा भाग दिला होता, तरी—सिंहवर्म्याचे पुत्र आणि तो यांच्यांत कोणत्याही प्रकारचा परकीय विचार

नसल्यामुळें—त्यानें निराळी गादी स्थापन करून स्वतंत्र रीतीनें कारभार चालविण्याचें मुळींच मनांत आणलें नाहीं. जें सर्व राज्य आहे तें आपलेंच आहे, पुष्पसेन जी कांहीं व्यवस्था करील, तीच आपल्यालाही मान्य आहे, असें सांगून तो व वीरमित्र दोघेही सिंहवर्म्याबरोबर परत उज्जयिनीस गेले.

सिंहवर्मा शहरांत प्रवेश करते वेळीं मोठा उत्सव झाला. आपला राजा विजयी होऊन आला, हें वर्तमान ऐकून आनंदीत झालेल्या प्रजेनें त्याचा मोठा सत्कार केला. उज्जयिनींत आल्यावर चंद्रगुप्तानें, आनंदवर्धन व शशिप्रभा या दोघांलाही आपल्या वाड्यांत नेऊन ठेविलें. तीं प्रतिबंधांत होतीं तरी त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें सर्व प्रकारचे उपभोग व आदरसत्कार यांत कोणत्याही रीतीनें कांहीं कमी न पडूं देतां चंद्रगुप्तानें त्यांची व्यवस्था ठेविली होती. फक्त त्या स्त्रीपुरुषांला परस्परांची भेट मात्र घेऊं दिली नाहीं!

इकडे पुष्पसेनाला आनंदवर्धनाच्या राज्याची व्यवस्था करण्याच्या कामावर नेमलें होतें. त्याच्याबरोबर फौजफांटाही बराच ठेविला होता. शत्रूकडून मागें पुढें कांहीं उपद्रव होईल, किंवा कोणी छापा घालील, किंवा कांहीं दगा फटका होईल म्हणून पुष्पसेन फार जपून वागत होता. त्यानें रयतेला कोणत्याही प्रकारचा उपद्रव न देण्याबद्दल आपल्या फौजेंतील लोकांना सक्त हुकूम केला. सिंहवर्मा परत निघाला, तेव्हां त्यानें हळू हळू त्या देशाची मुख्य राजधानी पुष्करावती, तिकडे प्रमाण केलें. प्रत्येक मुक्कामास त्या ठिकाणच्या व आसपासच्या लोकांना बोलावून त्यांचें समाधान करून तो त्यांना अभय देत होता.

'तुमच्या शरीराला व वित्ताला कांहीं भय नाहीं, महान् पराक्रमी आमचा पिता राजा सिंहवर्मा याच्या ताब्यांत सांप्रत तुम्ही गेलां आहां. तो तुमच्या सर्व इच्छा पूर्ण करून उत्तम प्रकारें तुमचें परिपालन करील! परशत्रूच्यानें तर काय, पण प्रत्यक्ष काळाच्यानेंदेखील तुमच्याकडे वक्रदृष्टीनें पाहवणार नाहीं'—इत्यादिप्रकारें लोकांची समजूत करून जिकडे तिकडे शांतता करीत करीत तो पुष्करावती नगरीजवळ येऊन पोहोंचला. तेथें पुष्पसेनाची स्वारी शहराजवळ आली हें वर्तमान ऐकून लोक बेदील झाले होते. तथापि त्यांतल्या कांहीं प्रमुख मंडळींनीं समजूत केल्यावरून विशेष गडबड झाली नाहीं.

वस्तुतः या वेळीं पुष्पसेनाला राजवाड्यांत प्रवेश करण्यास देखील हरकत नव्हती. पण एकाएकीं तसें केलें तर लोकांना कदाचित् वाईट वाटेल, असें समजून तो शहराच्या बाहेरच मुक्काम करून राहिला. त्यानें सूचना केल्यावरून राहिलेसाहिले कामदार व शेटसावकार वगैरे लोक त्याच्या भेटीस आले. त्या वेळीं पुष्पसेनानें त्या सर्वांचें समाधान करून पुढें राज्याची व्यवस्था वगैरे कशी काय करावयाची तें त्यांना कळविलें. सिंहवर्म्याचा लोकांवर वचक बसला होता व राज्यालाही कोणी वारस नव्हता, तेव्हां लोक बहुतकरून पुष्पसेनाला अनुकूल झाले. कोणतीही राजधानी म्हटली कीं, तेथें उलाढाली, विघ्नसंतोषी, चोर, चहाड असे अनेक प्रकारचे लोक असावयाचेच. पुष्पमित्रानें प्रमुख लोकांना वश करून घेऊन बाकी ज्यांनीं त्याच्या विरुद्ध प्रयत्न केला, त्यांना कडक शिक्षा देऊन त्यानें जिकडेतिकडे शांतता केली. व कांहीं

नवे व कांहीं जुने असे कामदारलोक वगैरे नेमून कारभार सुयंत्र चालविला.

प्रमुख लोक अनुकूल झाल्यावरून त्यांच्या सल्ल्यानें पुष्पसेनानें मोठ्या समारंभानें राजवाड्यांत प्रवेश केला. तेथें आनंदवर्धनाच्या अगदीं जवळच्या अशा दोघी स्त्रिया—एक त्याची आई चंद्रानना, व सासु सानुमती ह्या होत्या. पुष्पसेनानें त्यांची चांगली व्यवस्था ठेविली असती, पण तो आज राजवाड्यांत प्रवेश करणार तेव्हां आपली कदाचित् हालअपेष्टा होईल, ह्या भीतीनें—पुत्राच्या व मुलीच्या वाईट परिणामानें आधींच ज्यांच्या प्राणांनीं प्रस्थान ठेविलें होतें, अशा त्या दोघींनीं विष खाऊन प्राणत्याग केला!

पुष्पसेनानें राजवाड्यांतील आप्तसंबंधी, नोकरचाकर, वगैरे सर्व लोकांची यथायोग्य व्यवस्था ठेविली. तात्पर्य आपला राजा जाऊन आपण परकीयांच्या हातीं सांपडलों आहों, असें कोणालाही न वाटे, या रीतीनें बंदोबस्त ठेवून पुष्पसेनानें ह्या नवीन काबिज केलेल्या राज्याची व्यवस्था फार चांगली लाविली. येथवर—पूर्वजन्मींच्या संबंधानें अथवा त्यांचा योगायोगच तसा होता, असें म्हटलें तरी चालेल—शशिप्रभा—तिच्यावर निरुपम प्रीती करणाऱ्या चंद्रगुप्ताच्या हातीं कोणत्या प्रकारें आली व त्याला काय काय कारणें झालीं तें सांगितलें. आतां त्यांचें पुढें काय झालें तें पाहूं.

शशिप्रभा कांहींएक विचित्र योगायोगानें चंद्रगुप्ताच्या हातांत सांपडली. त्यांचा तिच्यावर कांहीं विलक्षण लोभ होता, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. हजारों मनुष्यांना बळी

पाडून व इतका प्रयत्न करून चंद्रगुप्ताला तिची प्राप्ति झाली, तथापि त्यानें विशेष उतावळेपणा दाखविला नाहीं. स्त्रियांचें मन कसें रंजवावें, व त्यांना कोणत्या रीतीनें अनुकूल करून घ्यावें, हें त्याला माहीत होतें. तिला आपल्या वाड्यांत आणून ठेवल्यावर प्रतिदिवशीं तिला भेटून तो तिचा क्षेम समाचार विचारीत असे. तिला कोणत्याही प्रकारची उणीव न पडावी याविषयीं त्यानें फार चांगली व्यवस्था ठेविली होती. दररोज तिच्याशीं कांहीं वेळ गोष्टी करण्याचा त्यानें परिपाठ ठेविल्यापासून, प्रथम प्रथम ती मुळींच कांहीं बोलत नसे; पण मग हळू हळू त्याच्याशीं कांहीं गोष्टी करूं लागली. तिचा पति आनंदवर्धन याच्यावर तिचें किती प्रेम होतें, याची येथें द्विरुक्ति करावयास नको. आनंदवर्धनाची भेट होत नाहीं म्हणून ती अतिशय दुःखी होती; म्हणून—आपण यावेळीं कैदेंत आहों व वेडेंवांकडें कांहीं भाषण केलें, किंवा त्याच्या विषयीं हट्ट धरिला आणि त्याचा परिणाम वाईट झाला तर मग काय करावें! चंद्रगुप्ताला राग आला, तर तो त्याला कदाचित् ठार मारून देखील टाकील! या भीतीनें शशिप्रभा त्यासंबंधानें चंद्रगुप्ताजवळ कांहींच बोलली नाहीं.

चंद्रगुप्त तिच्याशीं मैत्री करून तिचें मन आपल्यावर राजी करून घेण्याचा सतत प्रयत्न करीत होता. स्त्रियांचें मन फार विचित्र असतें. तें प्रसंगीं इतकें कठोर व निर्दय होतें कीं, त्याला वज्राची देखील उपमा साधणार नाहीं. पण त्यांच्या अंगीं कोमलपणाही तसाच असतो. त्यांतून त्यांच्या छंदानें वागणें व आर्जवें करणें याच्या योगानें स्त्रिया लौकर अनुकूल होतात. चंद्रगुप्त शशिप्रभेला

फारच चांगल्या रीतीनें वागवीत असून, तिच्याविषयीं विशेष काळजी दाखवित असे; यामुळें हळू हळू तिचें मन त्याच्याकडे वळूं लागलें. चंद्रगुप्त आणि शशिप्रभा यांची एकमेकांवर प्रीति होती; तरी त्यांच्या मनोवृत्तींत मोठा फरक होता. ती आपल्याला अनुकूल होऊन आपली वासना पूर्ण व्हावी, म्हणून चंद्रगुप्त तिच्यावर प्रेम करीत होता. पण तिचें मन शुद्ध होतें. ह्याचें आपल्यावर इतकें प्रेम आहे व आपणास हा विशेष सुख देतो, याबद्दल आभारी होऊन ती त्याच्यावर प्रेम करीत होती. शिवाय त्याची मर्जी प्रसन्न होऊन कदाचित् त्याला दया आली आणि आपणां उभयतांची त्यानें सुटका केली तर पहावें, असाही तिचा हेतु होता.

चंद्रगुप्तानें, शशिप्रभा त्याच्या ताब्यांत आली, तरी पुष्कळ दिवस तिच्या जवळ आपल्या हेतूच्या संबंधानें मुळींच कांहीं गोष्ट काढली नाहीं. नंतर तिचा आपल्यावर स्नेह जडला आहे व ती प्रसन्न आहे, असें वाटल्यावरून त्यानें हळूच आपला भाव व्यक्त करण्यास सुरवात केली. शशिप्रभा आनंदवर्धनाकरितां रात्रंदिवस तळमळत होती, तरी तिनें कधीं कोणाजवळ तो भाव व्यक्त करून दाखविला नाहीं. कारण, तिच्या भोंवतीं चाकर वगैरे झाडून सारीं माणसें चंद्रगुप्तानें नेमलेलीं अर्थात् त्याच्याकडचीं होतीं. तेव्हां तिला मन मोकळें करून सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलण्यास देखील विशेष संकोचच होता. एवढी लढाई होऊन हजारों मनुष्यांचे बळी पडले, त्याला कारण आपणच आहों, हें तिला यापूर्वींच कळून आलें होतें. चंद्रगुप्तानें आपल्याला एवढा प्रयत्न करून मिळविलें,

त्याअर्थी त्याचें आपल्यावर विलक्षण प्रेम आहे, हें तिला समजलेंच होतें.

पुरुष कोणत्याही एका स्त्रीवर कामदृष्टीनें प्रेम करूं लागला आणि तिनें दुसऱ्यावर प्रेम दाखविलें, तर ती गोष्ट त्याला मुळींच सहन होत नाहीं. तो त्या स्त्रीचें कदाचित् शासन करील किंवा न करील देखील; परंतु ती ज्याच्यावर लोभ करीत असेल, त्याचा घात केल्यावांचून तो राहणार नाहीं. चंद्रगुप्तानें आनंदवर्धनाला हा वेळपर्यंत जिवंत ठेविलें, याचेंच शशी-प्रभेला मोठें नवल वाटत होतें. कारण, तो जिच्यावर प्रेम करीत होता, त्या शशिप्रभेवर वारसा सांगणारा आनंद-वर्धनच होता. त्याचा त्यानें तेव्हांच शिरच्छेद केला असता, पण तो गरीब असून सर्व प्रकारें आपल्या हातांत आहे, तेव्हां त्याला जिवंत मारण्यांत कांहीं विशेष नाहीं. जिचें त्यानें प्राणिग्रहण केलें ती त्याच्यादेखत आपल्या ताब्यांत आली हें त्याला दाखवावें, याचें त्याला विशेष महत्व वाटलें; म्हणून त्यानें आनंदवर्धनावर तर-वार उपसली नाहीं.

बिचारा आनंदवर्धनही अतिशय गरीबच होता. आपल्याला अशी स्थिति प्राप्त झाली, याबद्दल त्याला फार दुःख वाटत होतें; तरी त्याबद्दल आवेश अथवा क्रोध आल्याचें त्यानें कधीं दाखविलें नाहीं. प्राप्त झालेली स्थिति निमुटपणें तो सहन करीत होता. शशि-प्रभेची आणि आपली भेट होत नाहीं, याचें मात्र त्याला फार दुःख वाटत होतें. आम्हीं आनंदवर्धनाच्या स्थितीचें वर्णन केलें आहे, त्याविषयीं वाचकांना कदाचित्

संशय येईल. पण तो येण्याला कांहीं विशेष कारण नाहीं. मनुष्यमात्रांचे स्वभाव पूर्वकर्मानुसार शांत, रागीट, मूर्ख इत्यादि अनेक प्रकारचे असतात. आनंद-वर्धन हा पूर्वजन्मींचा मोठा शांत, जितेंद्रिय, व सत्वशील असा तापस होता. आणि चंद्रगुप्त हा राजस, तामस स्वभावाचा शूर राजा होता. या जन्मीं आनंदवर्धन राजा असून चंद्रगुप्त वैश्य होता, तरी त्यांच्या स्वभावांत मुळींच फरक नव्हता. तो राजाला योग्य नाहीं, अशा सत्वशीलपणानें, व हा वैश्याला योग्य नाहीं अशा राजस, तामस वृत्तीनें वागत होता!

एखादा मानी क्षत्रिय, याप्रमाणें अप्रतिष्ठा होऊन शत्रूच्या हातीं सांपडला असता, तर त्यानें कांहींतरी हालचाल केली असती. किंवा निदान तो स्वतः अतिशय दुःखी होऊन आपला नाश तरी करून घेण्याचा प्रयत्न करता. पण आनंदवर्धनाला त्याचें फारसें कांहीं वाटलें नाहीं. तो प्रथम दुःखी होता, तरी लौकरच प्राप्त झालेल्या स्थितींत सुखासमाधानानें कालक्षेप करूं लागला. चंद्रगुप्ताचा शशिप्रभेविषयीं एकसारखा प्रयत्न चाललाच होता. दासदासी वगैरे जितकीं माणसें तैनातींत होतीं, त्या सर्वांला हरप्रयत्नानें तिचें मन वळविण्याविषयीं त्याची आंतून सूचना होतीच.

स्त्रियांच्या सामान्यतः मनोवृत्ति कशा असतात, या गोष्टीचा विचार करणाराला, शशिप्रभा चंद्रगुप्ताला या-वेळीं अनुकूल झाली असती, तर त्याचें फारसें आश्चर्य वाटलें नसतें. कारण; स्त्रियांला विशेष आनंदांत काळ घालविण्याची मोठी हौस असते. आतां हा आनंद

म्हणजे ज्या त्या स्त्रीची योग्यता व तिच्या इच्छा यांवर अवलंबून असतो. तरी एकंदरींत त्यांना फारसे कष्ट काढवत नाहींत. आपल्या देखत आपल्या नवऱ्याचा अपमान झालेला त्यांच्यानें पाहवत नाहीं; व त्या नवऱ्यावर त्यांची कितीही प्रीति असली, तरी तशा प्रसंगीं तिच्यांत कांहीं उणेंपणा आल्यावांचून राहत नाहीं. आपल्या नवऱ्याचा किंवा त्या ज्यांच्यावर प्रेम करीत असतील त्यांचा मोठेपणा पाहून त्यांना विशेष आनंद होतो. सर्वांत—मग ती ब्राह्मणाची असो, क्षत्रियाची असो किंवा पाहिजे त्याची असो, स्त्री म्हटली, कीं, तिचा शूर पुरुषावर स्वाभाविक अनुराग असतोच.

आनंदवर्धनाची या वेळची स्थिति किती शोचनीय होती; हें वर सांगितलेंच आहे. तसेंच स्त्रियांच्या साधारण स्वभावाच्या स्थितीचेंही वर वर्णन केलें आहे, त्यावरून शशिप्रभेचें त्याच्यावरचें प्रेम या वेळीं शिथिल होणें अगदीं साहजिक होतें. पण स्त्रियांचा वर जो सामान्य स्वभाव वर्णन केला आहे, त्याला अपवादभूत अशाही कांहीं स्त्रिया आहेत. दमयंती, सीता, इत्यादि स्त्रियांचें प्राचीन कवींनीं जें विशेष वर्णन केलें आहे, तें तरी कां? तर त्यांच्या अंगीं विशेषप्रकारचे कांहीं पातिव्रत्यादि धर्म दिसून आले, म्हणूनच त्या इतक्या त्यांच्या आदराला पात्र झाल्या. आमच्या ह्या कथेची नायिका सुंदरी अथवा या जन्मांतली शशिप्रभाही तशाच प्रकारची होती. चांगली अथवा वाईट कोणत्याही प्रकारची स्थिति प्राप्त होवो, व कितीही दुःखें भोगावीं लागोत, तरी पतीवरचें प्रेम बिलकुल कमी न होऊं देणें, हा मुख्य

धर्म तिच्या अंगीं अप्रातिम होता. आनंदवर्धन उत्तम स्थितींत असतां, त्याच्यावर तिचें जसें प्रेम होतें तसेंच या वेळीं देखील होतें! त्यांत तिळमात्रही कमीपणा आला नाहीं, यामुळें चंद्रगुप्तानें केलेले प्रयत्न व्यर्थ होऊन शेवटीं त्याचा परिणाम अगदीं विपरीत झाला.

ही आज अनुकूल होईल, उद्यां अनुकूल होईल म्हणून चंद्रगुप्त वाट पाहत होता. समक्ष ती जें वर्तन करी व दासीकडून त्याला जें समजे त्यावरून त्याची आशा दिवसें-दिवस वाढत गेली. एके दिवशीं त्यानें पुष्कळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करून तिला असें विचारलें कीं, 'मी तुला सर्व प्रकारें सुख देत असतां, तुझ्या शरीरावर टवटवी दिसत नाहीं, याचें कारण काय?'

शशिप्रभा म्हणाली, 'टवटवी दिसत नाहीं, असें म्हणतां, पण मला कांहीं तसें वाटत नाहीं. माझी स्थिति आहे तशीच आहे. तुमच्या कृपेनें मला कोणत्याही प्रकारचें दुःख नाहीं. मी सर्वकाळ तुमचे आभार मानीत आहें. परमेश्वरानें मला ज्या स्थितींत ठेविलें आहे, तींत मी अगदीं सुखानें काळ घालवीत आहें!'

यावर चंद्रगुप्त म्हणाला, 'सुखानें काळ घालवीत आहें, असें तूं सांगितलेंस, तें मला खरें वाटत नाहीं. तुला कांहीं तरी दुःख असलेंच पाहिजे.'

शशिप्रभा म्हणाली, 'सांप्रत माझें सुख अथवा दुःख काय तें सर्व तुमच्या हातीं आहे. मला तर कांहीं दुःख आहे असें वाटत नाहीं, पण आपल्याला तसें वाटत असेल तर तें कोणतें असावें, हें मी सांगण्यापेक्षां आपल्याच मनांत आपण समजलां म्हणजे झालें. या-

शिवाय माझी अशी एक विनंति आहे कीं, मला दुःख होण्यासारखें आपल्याकडून कांहीं होत आहे का?'

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'तुला दुःख व्हावें, असें बुद्धिपूर्वक कांहीं केल्याचें मला स्मरत नाहीं. पण त्याचा परिणाम दिसतो, यावरून होत असावें, अशी मला शंका येते.'

शशिप्रभा म्हणाली, 'तर मग तें कोणतें असेल, त्याचा विचार करा म्हणजे झालें.'

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'दुसरें तर कांहीं दिसत नाहीं. एका गोष्टीच्या संबंधानें तुला दुःख होत असेल, असें वाटतें. पण त्याचा परिहार करणें माझ्या हातीं नाहीं. तें तुलाच नाहींसें करतां येईल.'

शशिप्रभा म्हणाली, 'इतकी माझ्या अंगीं शक्ति असेल असें वाटत नाहीं. मला सुख अथवा दुःख देणें हें सर्वप्रकारें आपल्याच हातीं आहे.'

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'नाहीं नाहीं. खरोखर तें नाहींसें करणें तुझ्याच हातीं आहे. मानासिक दुःखें दुसऱ्याच्यानें घालविलीं जात नाहींत.'

शशिप्रभा म्हणाली, 'असें खरें. पण तें दुःख जर दुसऱ्याच्या कृतीमुळें झालें असेल, तर त्याचा परिहार होण्यासारखी कृति करणें त्याच्या हातीं असेल तर त्यानें करावी, म्हणजे तें आपोआप नाहींसें होईल.'

अशा तारुण्यांत शशिप्रभेला पुरुषाचा समागम नाहीं, म्हणून ती दुःखी असेल, असें चंद्रगुप्ताला वाटून—तो समागम करणें हें तुझ्या हातीं आहे, असें त्यानें सुचाविलें. वस्तुतः ती आपल्या पतीविषयीं दुःखी होती. पण सांप्रतच्या स्थितीवरून त्याच्याविषयीं तिची इतकी प्रीति असेल

असें चंद्रगुप्ताला वाटलें नाहीं. कामीपुरुषाचें जिच्यावर मन असेल, तिनें दुसऱ्याच्या उद्देशानें कांहीं चेष्टा केली असली, तरी ती—आपल्याबद्दलच केली असेल, असें त्यांना वाटतें. शशिप्रभेचें वर्तन व तिचें दुःख आपल्याकरितांच असावें, असें समजून चंद्रगुप्त यावेळीं तिच्याशीं बोलत होता. म्हणून तिनें दुःखपरिहार होण्यासारखी कृति करावी—म्हणजे तुम्ही आपला स्वीकार करा असा—तिचा हेतु आहे असें तो समजला. वस्तुतः तिच्या मनांत मला जें दुःख होत आहे, तें आपल्या पतीची आणि आपली ताडातोड केल्यामुळेंच होत आहे व तें तुमच्या कृतीनें झालें आहे. तेव्हां दोघांची भेट करून देऊन तुम्ही त्याचा परिहार करा, असा तिचा अभिप्राय होता.

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'मग याविषयीं मी तर तयारच आहें. तुझ्या आज्ञेचाच कायतो उशीर.

हें ऐकून शशिप्रभेला सकृत्दर्शनीं असें वाटलें कीं, आपणां उभयतांची भेट होऊं देण्यास हा तयार झाला आहे. परंतु विचाराअंतीं तिला ती गोष्ट असंभवनीय वाटली. इतका प्रयत्न करून ज्यानें आपला हेतु पूर्ण केला, तो मनुष्य तसें करण्यास कसा तयार होईल? आपण अनुकूल आहों, असें कळविण्याचाच त्याचा हेतु आहे, तेव्हां याला आपण काय उत्तर द्यावें याचा तिला मोठा विचार पडला. आपल्या पतीला सोडा—असें म्हणावें तर त्याचा कांहीं उपयोग तर होणार नाहींच, पण उलटें त्यापासून त्याचें मन मात्र बिघडेल? व कदाचित् सक्तीचा उपाय करण्यास तयार होईल, असें तिला वाटलें. ती फारवेळ विचार करीत आहे, असें पाहून चंद्रगुप्त

म्हणाला, 'काय, तुला इतका विचार कसला पडला आहे! तुझ्या मनांत जी गोष्ट आहे, (याच्या मतानें) तीच मी बोललों. मग आतां विचार कसला?'

यानें आपला हेतु उघड केला, तेव्हां उगीच बाहेर बाहेर टाकून बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असा विचार करून शशिप्रभा म्हणाली, 'तें खरें; पण आपण धर्मज्ञ असून एकवेळ जिचा दुसऱ्यानें पाणिग्रह केला, तिचें पुनः आपण कसें पाणिग्रहण कराल, याच गोष्टीचा मला मोठा विचार पडला.'

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'हात्तिच्या! ही कांहीं मोठी अडचण नाहीं! "जी केवळ पाणिग्रहणानेंच कायती दूषित झाली आहे, पण जिला पुरुषसमागम घडला नाहीं, तिच्याशीं पुनः विवाह करण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं." असें धर्मशास्त्रकारांचें मत आहे. तेव्हां तुझें पाणिग्रहण पूर्वीं झालें असलें, तरी कांहीं हरकत नाहीं. तुला संयोगाचा दोष लागला असेल याविषयीं तर मुळीं शंकाच घ्यावयास नको. कारण येथें आल्यानंतरच तूं त्या वयांत आली आहेस.'

ज्या अडचणीनें त्याचें बोलणें मोडून काढतां येईल, असें तिला वाटलें होतें तिचा त्यानें परिहार केला. हें पाहून शशिप्रभा म्हणाली, 'असेल; पण मला नाहीं ठाऊक. मेले शास्त्रकार कांहीं तरी सांगतात. एका बायकोचीं अशीं लग्नें व्हावयाचीं तरी किती?'

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'वाहवा! एकूण शास्त्रकारांवरदेखील तुमची कोटी आहेच म्हणावयाची! बरें, तें कांहीं असो. आतां उगीच विलंब कां? फक्त तुझ्या प्राप्तीकरितां मी

किती साहसकृत्यें व अनर्थ केले आहेत, हें तुला माहितच असेल. हा वेळपर्यंत तुझें मन दुखवूं नये, म्हणून मी ती गोष्टच काढली नाहीं. माझ्या मनांत तूं आपण होऊन हा उपक्रम काढशील, असें होतें; पण स्त्रियांचा स्वभाव फार निर्दय असतो. त्यांना आपल्याकरितां दुसऱ्याला किती दुःख होत आहे, याची कल्पना देखील होत नाहीं. बरें, झालें तें झालें. पण आतां तरी तूं माझा हेतु पुर्ण करशील अशी मला खात्री आहे.'

हें प्रकरण अगदीं चिकटलें असें पाहून शशिप्रभेनें —मला थोडे दिवस त्या गोष्टीचा विचार करण्याची सवड द्या, म्हणून त्याची प्रार्थना केल्यावरून चंद्रगुप्तानें तें कबूल केलें; व ती वेळ कशी तरी निभावली.

प्रतिदिवशीं उभयतांची भेट होऊन बोलणें चालणें होतच होतें. दुसऱ्यांदा विवाह कसा करावा, याचीच कायती तिला शंका असेल असें समजून, चंद्रगुप्त आपल्या आश्रित व भटभिक्षुकांला तिच्याकडे पाठवून, —या गोष्टीविषयीं शास्त्राचा आधार आहे, याबद्दल तिची खात्री करवीत होता. दासी वगैरे वरचेवर ह्या गोष्टी काढून —बाइसाहेब, आपण कसा विचार करीत नाहीं? हें सोन्यासारखें तारुण्य अगदीं वायां दवडतां, याला म्हणावें तरी काय? एक एक घटका सोन्याची निघून जाते. तिकडे आमचे धनीसाहेब रात्रंदिवस तळमळत असतात, व इकडे तुम्ही तळमळतां, तेव्हां हें असें कां! दैवानें चांगला योग घडवून आणला आहे, तर सुखाचा अनुभव घ्यायचा सोडून सारावेळ विचार कसला करतां?'

दासींनीं असें सांगितलें तरी ती त्यांना मुळींच कांहीं उत्तर देत नसे. कारण, आपला खरा हेतु काय आहे, तो मन मोकळें करून कोणाजवळ सांगण्याची तिला येथें अडचणच होती. तेव्हां उगीच त्यांच्याबरोबर वाद घाल-ण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें समजून ती त्या संबंधानें —अग, होय. मलाही तसेंच करायचें आहे; पण कोण-तीही गोष्ट उतावळीनें करूं नये. ज्याअर्थीं आपल्या स्वतालाच हा संबंध करावयाचा आहे, त्याअर्थीं दूरवर विचार केला पाहिजे;—असें सांगून ती त्यांची समजूत करीत असे.

विचार करण्याकरितां म्हणून मुदत घेतली त्याला पुष्कळ दिवस झाले, तरी शशिप्रभेकडून कांहीं बोलणें निघत नाहीं, असें पाहून चंद्रगुप्त एके दिवशीं तिला म्हणाला, 'कां, अद्याप तरी विचार झाला कीं नाहीं? कीं आपला जन्मभर विचारच करीत बसायचें!'

शशिप्रभेनें मागच्याप्रमाणें ह्या खेपेलाही एक तोड काढून ठेवली होती. ती म्हणाली, 'तसें कसें होईल! जन्मभर विचारच करीत बसायचें असलें, तर तो विचार करायचा तरी कशाला? मी आपला विचार केला. पण त्यांत एक अडचण आहे; तिची तोड कशी लावतां येईल?

चंद्रगुप्त म्हणाला, 'अशी अडचण तरी कशाची?' शशि-प्रभा म्हणाली, 'दुसरें कांहीं नाहीं. महाराजांनीं (सिंहव र्म्यांनें) मला आपल्याला बक्षीस दिलें आहे. आणि लग्न झालेली बायको दुसऱ्याला बक्षीस देणें म्हणजे तिला त्याची बटीक करणें होय. मला आपण तशा रीतीनें वागवीत नाहीं, हा आपला मोठा उदारपणा आहे

शिवाय आपण माझ्यावर विशेष लोभही करतां, ही गोष्ट निराळी; पण खरें म्हटलें तर मी आपली बटीक झालें आहें. मग बटकीशीं आपल्यासारख्या थोर पुरुषाला लग्न कसें लावतां येईल? व त्यांत किती हीनपणा आहे, याचा विचार करायला नको काय? '

शशिप्रभेनें सांगितलें तें अगदीं खरें असल्यामुळें चंद्रगुप्त मोठ्या गोंधळांत पडला. कांहीं वेळ त्याला यावर काय तोड काढावी, हें सुचेना. बराचवेळ विचार करून तो म्हणाला, 'याचा देखील परिहार करतां येईल. ज्या महाराजांच्या (सिंहवर्म्यांच्या) शब्दानें तूं आपल्याला–बटीक झालें असें मानतेस, त्यांनींच तुला दासीभावापासून मुक्त केलें म्हणजे झालें. ज्यांच्या शब्दांत तुला बटीक करण्याचें सामर्थ्य आहे, त्यांच्याच शब्दांत त्यापासून मुक्त करण्याचीही शक्ति असलीच पाहिजे.'

शशिप्रभा म्हणाली, 'होय, नसेल कां? त्यांच्या शब्दांत तसें सामर्थ्य असेलच, पण नुसतें शब्दानें बटिकपणापासून मुक्त केलें म्हणून झालें नाहीं. तशी कृति झाली पाहिजे.'

शशिप्रभेच्या बोलण्याचा अर्थ फार व्यापक होता. बटीक नाहीं–अशी कृति करून दाखविणें म्हणजे अर्थात् दोघांलाही सोडून देणें असेंच होतें. पण तसें करण्यास चंद्रगुप्त कसा तयार होईल? म्हणून तिच्या बोलण्याचा आशय समजूनही त्याचें कांहींच उत्तर न देतां म्हणाला, 'पण महाराजांची तरी गरज काय ? तूं बटीक असलीस तर माझीच असली पाहिजे. मीच तुला त्यांतून मुक्त करतों म्हणजे झालें!'

हें ऐकून शशिप्रभा आनंदानें म्हणाली, 'तसें झालें तर मला फारच संतोष होईल. मी तरी तेंच म्हणतें. आपण दासीभावापासून मला मुक्त केलें तर आपले मजवर मोठेच उपकार होतील. देव करो, आणि आपल्याला तशी बुद्धि होवो!'

चंद्रगुप्त बोलण्याच्या भरांत तसें बोलून गेला. पण त्याचा अर्थ काय होतो, हें लगेच त्याच्या ध्यानांत आलें, तेव्हां तो गोंधळल्यासारखा होऊन मुकाट्यानें तेथून निघून गेला, आणि दुसरीकडे जाऊन आपल्या तोंडांतून जे शब्द निघाले, त्यांचा परिणाम काय होईल, याचा विचार करूं लागला. शशिप्रभेला युद्धांत कैद करून आणलें ती गोष्ट निराळी; पण या वेळीं तिला सोडतां येणार नाहीं. दासीभावापासून मुक्त केलें तर मग तिच्यावर आपली कांहीं सत्ता राहिली नाहीं. ती निघून जाऊं लागली तर आपल्याच्यानें तिला अडकाव करवणार नाहीं. आणि तसें केलें तर तो उघड अन्याय होईल; म्हणून चंद्रगुप्त मोठ्या विचारांत पडला.

तो दिवस तसाच गेला. दुसरे दिवशीं चंद्रगुप्त पुनः तिच्या भेटीस गेला. परस्परांचे कुशलप्रश्न झाल्यावर चंद्रगुप्तानें ती गोष्ट काढली. शशिप्रभेनें—कालच्या प्रश्नाचें उत्तर आल्याशिवाय मी काय सांगूं? असें सांगितल्यावरून चंद्रगुप्त म्हणाला, 'तें जाऊंदे. त्या प्रश्नाला इतकें महत्व देण्यासारखें कांहीं नाहीं. दासी आणि अदासी म्हणणें हें सर्व माझ्याकडे आहे. मी जर तुला आपली धनीण म्हणतों आहें, तर दासीपण राहिलें कोठें?'

शशिप्रभा म्हणाली, ' असें कसें होईल? मीही चांगल्या मोठ्या कुळांतली आहें, आणि तें आपल्याला ठाऊक नाहीं असें नाहीं. दैवानें मला अशी स्थिति प्राप्त झाली, त्याला उपाय नाहीं. पण मला भलतेंच करतां येत नाहीं? व तसें आपणही माझ्याकडून करवूं नये.'

चंद्रगुप्तानें या वेळीं अगदीं निश्चयच केला होता कीं, कोणत्याही रीतीनें आपला हेतु पूर्ण करावयाचा! त्यानें पुष्कळ प्रकारें तिची समजूत केली, पण तिनें कांहींच ऐकलें नाहीं, तेव्हां तो अगदीं निकरावर आला. कामीपुरुष आपल्या आवडत्या स्त्रीचीं प्रथम पाहिजे तशीं आर्जवें करतात, पण तितकेंही करून ती अनुकूल झाली नाहीं, तर शेवटीं बलात्कार करणें हा त्याचा परिणाम होतो. शशिप्रभा कांहीं केल्या ऐकत नाहीं, असें पाहून चंद्रगुप्तानें शेवटचा उपाय मनांत आणला!

तो म्हणाला, ' तुझ्या पाहिजे तितक्या अडचणी असोत. त्यांत कांहीं जीव आहे, असें मला वाटत नाहीं. मी आज याचा काय तो शेवट करणार. तुझ्यावर माझी सर्वप्रकारें सत्ता असून अतिशय प्रीतिही आहे. त्याबद्दल फारसा विचार करीत बसण्याचें मला कांहीं कारण नाहीं. आजपर्यंत केवळ तुझ्या मर्जीखातर मी दिवस घालविले, पण आतां मात्र तसें होणार नाहीं.'

चंद्रगुप्तानें तर आपला इरादा व्यक्त करून दाखविलाच. तो समजून शशिप्रभेवर जणूं आकाशच कोसळलें, असें झालें. तिला अतिशय दुःख होऊन रडें आलें, पण तें आंवरून ती दीनवाणीनें म्हणाली, 'माझा जीव सर्वप्रकारें आपल्या हातीं आहे. आपण माझे धनी, पोशिंदे किंवा जें

कांहीं म्हणावें, तें सर्व आपणच आहां! आपल्या चाकरां-कडून अधर्म न होऊं देण्याविषयीं धन्यानें त्यांना वरचे-वर बोध किंवा सक्ती देखील करावी; असें असून धनीच त्यांच्याकडून अधर्म करवायला तयार झाला, तर त्यांचा काय इलाज? माझ्या शरीरावर आपली सत्ता आहे, पण मनावर कोणाचीही सत्ता नाहीं. ह्या गोष्टीचा विचार करून आपण मज गरीबावर दया करा. माझ्याकडून अधर्म करवूं नका, इतकीच माझी विनंति आहे!' असें बोलून शशिप्रभेनें त्याच्या पायांवर डोकें ठेविलें.

आजचा प्रसंग कांहीं विलक्षण आला होता. तिचा समागम न घडल्यामुळें चंद्रगुप्ताला जें दुःख होत होतें, तें त्याच्यानें सहन करवेनासें झालें होतें. गोडीगुलाबीनें ती वश होत नाहीं; म्हणून त्याला तिचा फार राग आला होता; ती करुणस्वरानें प्रार्थना करूं लागल्या-मुळें त्याला तिची दया आली. असे एकांत एक अनेक विकार उत्पन्न झाल्यामुळें तो अगदीं वेड्यासारखा होऊन गेला. बराच वेळ तो तिच्याकडे टक लावून पहात होता, व ती खालीं मान घालून मुळमुळ रडत होती. घटकेंत त्याला तिच्यावर जबरी करावी, असें वाटे. घटकेंत ती अनुकूल होत नसली तर तिला नाहींशी करून आपल्या दुःखाचा शेवट करावा, असेंही त्याला वाटे. पण ह्या गरीब अबलेवर आपण असा क्रूरपणा करूं नये,—असें वाटून त्याचें मन बदलतं असे. त्यानें—तूं आपल्याला अनुकूल होणारच नाहींस कां? असें विचारलें. पण तिनें त्यावर कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. 'शरीरावर सत्ता आहे, पण मनावर नाहीं.' हे तिचे शब्द त्याच्या मनाला फार

झोंबले. 'इतके दिवस आपण ही सांगेल तसें ऐकलें व हिला प्राणापेक्षांही प्रिय मानलें, तरी हिचें मन आपल्या-वर नाहीं तें नाहींच. तेव्हां एकंदरींत ही फारच निर्दय आहे; याकरितां आपणही तसेंच वर्तन केलें म्हणून कांहीं हरकत नाहीं,'—असा विचार करून त्यानें तिच्या अंगा-वर हात टाकला!

शशिप्रभा इतके दिवस त्याच्या येथें होती, तरी त्यानें तिला स्पर्श केला नव्हता. त्या साध्वीला चंद्रगु-प्ताचा हात केवळ सर्पासारखा असह्य झाला. त्यानें तिला अलिकडे ओढलें तेव्हां—आतां प्राणत्यागावांचून दुसरा कांहीं उपाय नाहीं; असें समजून तिनें पुढें येतांना पड-ल्यासारखें करून त्याच्या पायांजवळ आपलें कपाळ इतक्या जोरानें आपटून घेतलें कीं, त्यासरशी तिला मूर्च्छा आली व तींतून ती पुनः मुळींच सावध झाली नाहीं! याप्रमाणें तिनें आपल्या प्राणाचा व त्याबरोबर असह्य दुःखाचा व चंद्रगुप्ताच्या बहुत दिवसांच्या आशेचा एका क्षणांत शेवट करून घेतला!

तिची ती स्थिति पाहून चंद्रगुप्ताला देहाची देखील शुद्धि नाहींशी झाली. तो फार वेळ विलाप करण्यास राहिला नाहीं. इतक्या दिवसांची आपली आशा नष्ट होऊन, केलेल्या सर्व प्रयत्नांची निर्फलता झाल्यामुळें, तो जिवावर उदार होऊन मनांत म्हणाला, केवळ आपल्या आश्रयाखालीं असलेल्या, ह्या स्त्रीचा अशा तऱ्हेनें शेवट होण्याला केवळ आपणच कारणीभूत झालों; त्या-विषयीं त्याला अतिशय दुःख होऊन मोठी लाज वाटली. हिचा असा दृढ निश्चय आहे, असें समजलें असतें तर

आपण हिला आपली मानली नसती, प्रण झाल्या गोष्टी-विषयीं आतां कांहीं उपाय नाहीं, असा विचार करून त्या शूर व मानी चंद्रगुप्तानें तत्क्षणीं तरवार घेऊन आपला शेवट करून घेतला!

त्या उभयतांचा असा शेवट झाला, हें ऐकून आनंदवर्धनानेंही प्राण सोडला! पुढें आपल्यावर काय संकट येईल याची त्याला मोठी भीति होती. याप्रमाणें एकमेकांच्या संबंधानें असलेल्या प्रीतीचा व दोषांचा विलक्षण परिणाम करून, त्या तिघांनींही ऐहिक सर्व संबंध तोडून घेऊन पारलौकिक दृढबंधनांत आपणांला बांधून घेतलें!

उपसंहार.

सामान्यतः प्रत्येक मनुष्याला स्त्रियांच्या संबंधानें विलक्षण प्रकारचा आवेश, अभिमान किंवा खुनशीपणा इत्यादि प्रबल विकार उत्पन्न होतात; आणि त्या विकारांला वश होऊन मोठमोठीं घोर व अनुचित कृत्यें करण्यास ते प्रवृत्त होतात, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. या भागाच्या कथेचा नायक चंद्रगुप्त यानें वरील दुष्ट विकारांला वश होऊन काय केलें तें पहा! बिच्याऱ्या आनंदवर्धनाचा सूड उगविण्याकरितां त्यानें हजारों मनुष्यांचे बळी घेतले? त्याला व शशिप्रभेला एवढ्या मोठ्या संकटांत घातलें व शेवटीं त्यांचा आणि आपलाही नाश करून घेतला! या कृत्याला, त्याच्या दुष्ट वासनेशिवाय दुसरें कांहीं योग्य कारण होतें काय? हर हर!! केवढें घोर कृत्य हें. त्या साध्वी शशिप्रभेची धन्य आहे कीं,

जी तशा संकटांत पडली असतांही तिनें आपल्या पाति-व्रत्यांत तिळमात्र चलबिचल होऊं दिली नाहीं!

यासंबंधानें आमचे प्रिय बांधव व प्रिय भगिनी यांनीं निरनिराळ्या रीतीनें दोन प्रकारचीं उदाहरणें घ्यावींत. पुरुषांनीं केवळ आपली दुर्वासना तृप्त होण्याकरितां दुष्ट विचारांला वश होऊन चंद्रगुप्तासारखी राक्षसी कृत्यें करून, आपला हेतु पूर्ण करून घेण्याचा प्रयत्न न करतां स्त्रियांविषयीं उदार व शांत मनोवृत्तीचा अवलंब करावा. स्त्रियांनींही तसा जुलूम करण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषांच्या तावडींत न सांपडतां होईल त्या रीतीनें आपलें पातिव्रत्य रक्षण करून इहपर लोक साधण्याविषयीं दृढ निश्चयानें तयार असावें.

समाप्त.